

Рецензенты:
Магомедова Л. А., Текеева С. Н.

Алиева Т. К., Чотчаева Р. У.

А 50 Методическое пособие к учебнику «Карачаевский язык», 2 класс. На карачаевском языке. 1-е издание. – Майкоп: ООО «Полиграф-ЮГ», 2016. – 204 с.
ISBN 978-5-9909343-1-3

ББК 74.268.1(2Рос.Кара)

ISBN 978-5-9909343-1-3

© РГБУ ДПО «КЧРИПКРО», 2016

© ООО «Полиграф-ЮГ», 2016

АЛ СЁЗ

Ана тилден дерсле бизни республикабызны школларында, бютеу Россиядача, эм магъаналы предметлени биридиле.

Къарачай-малкъар тилде джюрюген бир къауум грамматика джорукъланы ангылауну, къыйын орфограммаланы тюз джазартгъа юрениуню, тилни лексика байлыгъын билиуню мадарлары бла оюнлары окъуучулары тил-сёз сезимлерин, творчество ангыларын айнытыргъа джораланнгандыла. Окъуучулары ана тилде кёб сейирлик затла болгъанларына тюшюндюрюрге, тилни сюерге, билимге алландырыргъа, не аз болса да, тил культураларын ёсдюрюрге болушургъа – устазны борчу олду.

Окъуучула, тилибизни байлыгъына, ариулугъуна тюшюнюб, аны билирге ары дериден эсе асламыракъ эс бёле башласала, ана тилге, туугъан джуртларына, ата-бабалары сакълаб, бизге джетдирген тил байлыкъгъа аямлы эмда сагъыракъ къарарыкъларына, сёзсюз да, ишек джокъду.

Къарачай тил ал башланнган школда дерсча окъулады. Сабийлени тюз халиде ёсдюрюуде, аланы билим алыуларында, миллетни адетин, адебин, намысын тутаргъа юретиуде ана – къарачай – тилни магъанасы уллуду.

Дерсле тыйыншлысыча барыр ючюн, эм алгъа устаз кеси окъутхан дерсни толу билирге, бек сюерге, сохталаны терен билимлерин излерге керекди.

Къарачай тилни дерслеринде, Ата джуртларын сюерге, игиликге тырмашыргъа, джюрекни учундурургъа, ёхтемленирге юрете, табигъатны сакълар-

гъа, адамны багъалы кёрюрге, халкъда эндиге дери, бусагъатда да бола келген иги затланы сыйларын чыгъара билирге, аталаны, аналаны ишлери бла ёхтемленирге, джуртубузну кирпич къакъмай сакъларгъа юретиу – баш борчу олду.

Окъуучула бизни дерслерибизден арыб чыгъаргъа керек тюлдюле – джарыб чыгъаргъа керекдиле.

Къарачай тилге берилген заманны асламысы практика ишлени этерге джораланады. Къарачай тилни окъугъан заманда, сохталаны тиллери ёсген бла биргелей, ангылары да ёседи. Окъуучулары байламлы тиллерин ёсдюрюу, аны чемерлендириу юч джаны бла барады.

Биринчиси: сёз байлыкъны ёсдюрюу, аны чемерлендириудю (джангы сёзлени билдириу, билген сёзлерин магъанасын кенг ангылатыу). Сабийлени сёз байлыкъларын ёсдюрюуде школда окъулгъан предметни хар бирини уллу магъанасы барды, алай а барындан да уллу иш – сабийлени ангыларын айнытыу – къарачай тилни дерслеринде бардырылады.

Къарачай тилни дерслеринде хар къуру да сёзлюк ишле тюрлю-тюрлю джорукъла бла барыргъа керекдиле. Сабийле билмеген сёзлени кеслерине табдыра, устазгъа сорууб, аланы магъаналарын терен ангыларгъа, сёзле бла дерсде, ушакъда да хайырланыргъа юретирге керекди.

Экинчиси: сохталагъа къарачай тилни адабият (литература) нормаларын (сёзлени, сёзтутушланы, айтымланы къурам нормаларын) билдириудю. Устаз хар дерсде сохталаны тюз сёлеширге, терс айтылгъан сёзлени тюзюча айтыргъа эмда джазаргъа юретирге борчлуду.

Ючюнчюсю: кеслерини оюмларын аууз эмда джазма тилде ангыларгъа эмда айта билирге юретиудю.

Сабийле къарачай тилни суйюб окъур ючюн, аны юсюнден хапар айтхан бла къалмай, дерследе тюр-

лю-тюрлю дидактика оюнла бардырыргъа тыйыншлыды. «Дидактика» деген сёз латин сёздю – «юретиу» деген магъананы тутады. Кеси да окъуу эмда адеблендириу джаны бла джюрютюлюрге да болады.

Дидактика оюнла сабийлени тил-сёз сезимлерин, творчество ангыларын айнытыугъа болуш болгъанларыны айтыб-айталмазча бир кючю барды. Дидактика оюнланы магъанасы бек уллуду. «Сабийни адеблендириу эмда окъутуу – бир къууанчдан – экинчиге, аны кибик, къалгъанлагъа!» – деб, белгили устаз Ш. Амонашвили айтханлай, сохталаны ана тилде кёб сейирлик затла болгъанларына оюн халда, кеслерине эслетмей, тюшюндюрюрге, тилни сюерге, билирге тырмашдырыргъа, хар сёзню, айтыуну тикирал билирге алландырыргъа, не аз болса да, тил маданиятларын (культуларын) ёсдюрюрге болушургъа – быладыла дидактика ишлени дерсде баш магъаналары.

Дерсде чам, гынтдылы сорууланы хайырландырыу сабийлени логика ангыларын байындырыуда, ёсдюрюуде уллу себеби болады.

Быллай чам, «гынтдылы» сорууланы башхартыу, къыйындырыу эмда аланы эслерге, тинтерге, хайырланыргъа юрениуню магъанасы да бек уллуду. Быллай соруула, айтханнга кенг, оюмлу къараб, хар затны магъанасын терен ангыларгъа юретедиле. Бу къауум соруула дерсде сёзлени ичинде бирер тауушну (харифни) кетериу, ауушдуруу неда къошуу джорукъ бла къуралгъандыла. Алай а, ол джорукъ ойнаучугъа аллындан айтылыб къалыргъа керек тюлдю – аллай сорууланы сабийле кеслери да къурай, сёзле бла ишлей билирге юренирге тырмашыргъа керекдиле.

Хар дерсни аллында тил айландырыугъа (артикуляционная разминка) артыкъ эс бёлюрге керекди. Нек дегенде, бусагъатда сабий садлада(къалалада) сабийлени окъуулары гитчеликден орус тилде болгъаны себебли, ала кеси тиллерин унутургъа джетиб,

бир-бирде чыртда бир сёз да билмегенлей, аллай болумда келедиле ал башланган школга. Устазны борчу бу кёзюуде – хар дерсе бирер минутну берсе да ол проблемагъа – джыйыла-джыйыла ол ишни арт хыйсабы аман болмазлыгына ышан барды.

Адам не къадар сёзлени, айтымланы, сёзтутушланы, нарт сёзлени, назмуланы, айтыуланы, тилбургъучланы, джомакъланы, таурухланы, джырланы биле барса, аланы магъаналарын терен ангылай, азбар биле барса, ол къадар эси, акъылы, тини, ангысы ёсе, айный барады.

Бу кёзюуде тилбургъучланы азбар билирге, кесинден гитчелеге – сабийлеге – билдирирге кюреширге хар къарачайлы устазны миллетлик-адамлыкъ борчу болургъа кереклисин ангыларгъа тыйыншлыды. Ол борчну бираз толтурургъа кюрешсек, тилибиз, миллетибиз сакъланыргъа болушур, борчубузну да биразын баджарырбыз деб, ышаныу барды.

1–2 минут къалса, «Тамаша грамматика» бла хайырланганлай туругъа дурусду – элберлени билчаларын таба, кроссвордла эте, ребусланы «окъуй», тилни сейир дуниясына сабийлени ойнай-ойнай, атлам-атлам джетерге боллукъду.

Аллай оюн минутчукъла ана тиллерине суймекликлерин ёсдюрюк мадарланы бир къауумудула. Унутмай, сансыз этмей, эсге алына турулсала бу мадарла, къайсы окъуучу да ана тилни дерслерине суйюб джюрюрюгюне ышан уллуду.

Дидактика оюнда хайырландырыргъа Сылпагъарланы Кулинаны китаблары – «Тамаша грамматика» бла «Дидактика ишле» мардасыз болушлукъ этерикдиле; Доюнланы Абурахманни «Джангыргъан джуртда»; Элкъанланы М.-Къ. «Дидактика материал къарачай тилден» деген китабла, дагъыда башхала бек болушурукъдула.

2-чи классда къарачай тилни окъутуу программасы (2016) ФГОС-ну (Федерал кърал окъуу стандарт-

ны) излемлерине кёре, 1–4 класслагъа программа джарашдырылгъанды (авторлары Мамаланы Ф.Т., Чотчаланы Р.У). Сабийлени джылларына кёре, аланы энчилик шартларын эсге ала, къалгъан дерсле бла байламлылыкъларына кёре эмда дерс процессни мурат магъанасына кёре, джангы программа алай джарашдырылгъанды.

ФГОС-ну (Федерал кърал окъуу стандартыны) излемлерине кёре джарашдырылгъан, «Ал башланган классда къарачай тилни окъутуу программасында (авторлары Мамаланы Ф.Т., Чотчаланы Р.У – 2016 дж.) ана тилни окъутуугъа берилген 3-шер сагъатны эсге ала, 2-чи классда грамматикадан процессин окъуу джылны узунуна былай джарашдырыллыгъын дурусха санай, устазлагъа алай теджеленеди. Окъуу процессни бузмагъанлай, кесини классына, хыйсабына кёре, ары-бери этерге устазгъа эркинлик берилгени – кимге да белгилиди.

ОМК (Окъутуу-методика комплектни) авторлары:

1. Дерс китаб «Къарачай тил. 2 класс» – Алийланы Т.К.
2. Методика болушлукъ «Къарачай тилни 2-чи классда дерслери» – Алийланы Т.К., Чотчаланы Р.У.

Джылда бютеулей дерслени саны – 68 сагъат.

Ыйыкъда дерслени саны – 2 сагъат

2-чи классны окъуучулары къарачай тилден юренирге керекдиле:

Фонетикадан. Ачыкъла бла тунакыланы бири биринден, къаты эм джумушакъ ачыкъ тауушланы, айыра билирге.

Й бла **и**-ни башхалыкъларын айыртыргъа.

Сингармонизмни джорукълары.

Ачыкъла бла тунакыланы келишиулери, аланы айта билирге;

Э, е харифлени джюрютюлюулерин айырыргъа.

Е, я, ё, ю харифлени таууш магъаналарын айырыргъа.

Сёзню ахырында б, д харифлени тюз джазылыуларын ачыкъларгъа.

Джумушакъ (ъ) эм къаты (ь) белгилени джюрютюлюулерин бегитирге.

Бёлюм. Сёзню бёлюмлеге юлеше билирге.

Сёзню бёлюмюн бир тизгинден башха тизгинге кёчюре билирге. Къысха у, й, ь, ь харифлери болгъан сёзлени бир тизгинден башха тизгинге кёчюртурге.

Басым. Сёзню басым тюшген эм тюшмеген бёлюмлерин таба билирге. Басымны сёзлени магъаналарын айырыу кбуллугъун ачыкълаларгъа.

Алфавит. Харифлени атлары (алфавитдеча) айтдырыу, алфавитни магъанасын чертерге.

Керекли сёзню сёзлюкде таба билиу, берилген сёзлени алфавитге кёре тизе билирге.

Затны белгилеб, **ким? кимле? не? неле?** деген соруугъа джууаб этиучю сёзлени айыртыу.

Затны ышанын белгилеб, **къаллай? неллай? къаллайла? неллайла?** деген соруулагъа джууаб этиучю сёзлени билдириу.

Бир сёзден бир сёзге соруу бере билирге.

Айтым. Селешгенде айтымланы бир-биринден айыра билирге. Айтымда кимни неда нени юсюнден айтылгъанын ачыкълай билирге.

Айтымны баш членлери – башчы бла хапарчыны – айтымда грамматика ышанларын ачыкълау.

Гитче (100-ден кёб сёзю болмагъан) тынч текстни темасын белгилерге.

Текстни байламлы кесеклеге бёлюу, аланы баш оюмларын ачыкъларгъа.

Текстде баш сёзлени табыу.

Айтымла кбурау.

Бир тема бла байламлы болгъан талай айтымдан текст кбурашдырыу.

Текстге эм аны кесеклерине ат атау.

БИЛИМЛЕРИ БЛА УСТАЛЫКЪЛАРЫ

Экинчи классны окъуучулары билирге борчлудула:

- къарачай малкъар тилни харифлерин;
- къаты эм джумушакъ ачыкъланы;
- зынгырдауукъ эм сангырау тунакыланы;
- сёзлени бёлюмлерин тизгинден тизгинге кёчюрюню;
- бир тамырлы сёзлени.

Окъуучула тындырыргъа тыйыншыдыла (должны научиться):

- къарачай-малкъар тилни алфавитини харифлерин айырыргъа;
- джумушакъ эм къаты ачыкъланы хайырландырыргъа;
- ь эмда ь харифлени тюз джюрютюрге;
- сёзлени, айтымланы хат джаны бла тюз хайырландырыргъа;
- 30-40 сёзю болгъан текстни сёзюн, харифин ычхындырмай, артыкъ сёз кюшмай, тюз джазаргъа;
- сёзлени бёлюмлеге бёлюрге;
- сёзлени бёлюмлерин бир тизгинден башха тизгинге тюз кёчюртурге;
- энчи атланы уллу хариф бла джазаргъа;
- тамырларында экиленген тунакылары болгъан сёзлени джазаргъа, кёб джюрютюлюучю сонгураланы (сора, бла, эди, да) башха джазаргъа;
- таууш-хариф анализ бардырыргъа;
- сёзге сорууну тюз сала билирге, анга кёре сёзню нени белгилегенинде тохташдырыргъа; айтымны баш членлерин (башчы бла хапарчыны) айырыргъа;
- 25–44 сёзю болгъан эсден джазма джазаргъа.

**АДАБИЯТ ОКЪУУ БЛА ДЖАЗЫУ,
ГРАММАТИКА ИШЛЕГЕ
БАШЛАННГАН КЛАССЛАДА
САГЪАТЛАНЫ САНЫ**

№ пп	Окъууну бөлүмлери	Сагъатла саулай	Ыйыкыда
1 класс (99 сагъат), ыйыкыда – 3 сагъат			
1.	Тилге айландырыу	12 с	3 с
2.	Къара таныргъа юретиу	60	3 с
3.	Окъуу, тил ёсдюрюу	9	1 с
4.	Грамматика бла тюз джазыу	18	2 с
	Джазма ишлени саны: кёчюрюу – бөлүмленнген сёзлюк диктант (5–10 с) –	2 2	
2 класс (102 сагъат), ыйыкыда – 3 сагъат			
1.	Грамматика бла тюз джазыу	68 с	2 с
2.	Окъуу, тил ёсдюрюу	34 с	1 с
3.	Джазма ишлени саны	8	
4.	Сынау ишлени саны	4	
3 класс (102 сагъат), ыйыкыда – 3 сагъат			
1.	Грамматика бла тюз джазыу	68 с	2 с
2.	Окъуу, тил ёсдюрюу	34 с	1 с
3.	Джазма ишлени саны	8	
4.	Сынау ишлени саны	4	
4 класс (102 сагъат), ыйыкыда – 3 сагъат			
1.	Грамматика бла тюз джазыу	68 с	2 с

2.	Окъуу, тил ёсдюрюу	34 с	1 с
3.	Джазма ишлени саны	8	
4.	Сынау ишлени саны	4	

**ОКЪУУДАН 1–4 КЛАССЛАДА
БИР МИНУТХА ОКЪУЛЛУКЪ СЁЗЛЕНИ САНЫ**

	Джылны аягына	1 джылджарымны аягына.	2-чи джылджарымны аягына
1 класс	20–30		
2 класс	40–50	45	50
3 класс	60–70	60	70
4 класс	80–90	80	90

ДИКТАНТДА СЁЗЛЕНИ САНЫ

	1 четв.	2 четв.	3 четв.	4 четв.
1 класс				20
2 класс	25	30	35	40
3 класс	45	50	55	60
4 класс	62	65	68	70

**ИЗЛОЖЕНИЕЛЕДЕ, СОЧИНЕНИЕЛЕДЕ
АЙТЫМЛАНЫ САНЫ
(3–6 сёздөн къралгъан айтымла)**

	1 четв.	2 четв.	3 четв.	4 четв.
2 класс			4	5
3 класс	6	7	8	9
4 класс	10	12	14	15

СЁЗЛЮК ДИКТАНТДА СЁЗЛЕНИ САНЫ

Классла	Джылны аллы	Джылны аягы
1 класс		5–6
2 класс	6–8	8–12
3 класс	13	14
4 класс	15	16

СЁЗЛЮК ДИКТАНТХА БАГЪА САЛЫУ

«5»	халаты болмагъан неда 1 халаты болгъан
«4»	1–2 халаты болгъан
«3»	3–4 халаты болгъан
«2»	5–6 халаты болгъан
«1»	6 неда андан кёб халаты болгъан диктантха

ДИКТАНТХА БАГЪА САЛЫУ:

«5» салынады: халат болмаса, 1 орфография неда 1 пунктуация халат болса

«4» – 3-ге дери орфография бла 1–2 пунктуация халат болса

«3» – 6-гъа дери орфография, 1–2 пунктуация халат болса

«2» – 7 орфография, 3-4 пунктуация халат болса

«1» – 7-ден кёб халат болса

ДЖАЗМА ИШЛЕГЕ БАГЪА САЛЫУ

(ишни буйругъу бла толтуруу, къангадан, китабдан джазыб алыу д.а.к)

«5» салынады: ишге берилген задание тюз толтурулса, 1 – орфография, неда 2 пунктуация халаты болса

«4» – ишге берилген заданиени толтурууда 1–2 джетишмегени болса неда 2–3 орфография, 1–2 пунктуация халаты болса

«3» – ишге берилген заданиени толтурууда 2–3 джетишмегени бла 2–3 орфография, 2–3 пунктуация халат болса (саулай 6-гъа дери), хылымылы джазылса

«2» – заданиени терс этсе, саулай халатны саны 7-ден атласа, иш хылымылы болса.

«1» – ишни толтурууда билимсизлик кёрюнсе, окъулгъан джорукъланы терс толтурса, 10-нга дери халат болса

ГРАММАТИКАДАН БИЛИМГЕ БАГЪА САЛЫУ

«5» салынады: сёзлени, сёзтутушланы формаларын тюз джюрюте билсе, айтымны тюз къураса, айыра билсе, джорукъну кесгин билсе;

«4» – сёзлени, сёзтутушланы формаларын тюз джюрюте билсе, айтымны тюз къураса, тюз айыра билсе, джорукъну тюз ангылагъанын кёргюзтсе – барында да устазны 2-3 болушлугъу бла;

«3» – сёзлени, сёзтутушланы тюз джюрюте билсе, грамматика ишлени этиуде устазны болушлугъу болса, аны 5 кереге дери тюзетгени болса, джорукъну да къарыусузуракъ айтса;

«2» – сохта джууабын окъулгъан джорукъла бла байлай билмесе, юлгюле келтиралмаса, сёзлени, сёзтутушланы тюз джюрюте билмесе, билим кёргюзтмесе;

«1» – окъулгъан темаланы билмегенин кёргюзтсе, джорукъланы айталмаса, юлгюле бла ишлеялмаса, сёзлени, сёзтутушланы тюз джюрютмесе, айтымланы къурай, айыра билмесе.

ТИЛ ЁСДЮРЮУДЕН ДЖУУАБХА БАГЪА САЛЫУ

«5» салынады: кесгин, ариу окъуса, окъугъанын толу хапарлай билсе, магъанасын айыра билсе, назмуну кесгин азбар айта билсе;

«4» – бу затланы этиуде устазны 1–2 болушлугъу болса, берилген темагъа хапар къурай билсе, текстге ат бере билсе, план сала билсе;

«3» – окъулгъанны устазны болушлугъу бла хапарлай билсе, устазны болушлугъу 5 кереден кёб болмаса;

«2» – окъулгъанны тыйылыб-тохтаб хапарласа, сёлешиуюнде халатлары кёб болса, юлгюле, нарт сёзле келтире билмесе;

«1» – темагъа кесгин джууаб бермесе, окъулгъанны хапарлаямаса, кыйналыб окъуса, окъугъаныны магъанасын айталмаса.

БЮТЕУ ДЖЫЛГЪА ТЕМАТИКА ПЛАН (Юлгю халда)

Бёлюмле	Бёлюмню эмда дерсни темалары	Проект ишлеге темала
1	ОКЪУУ – БИЛИМНИ АЧХЫЧЫ. Кириш дерс (1 сагъат)	
2	БИРИНЧИ КЛАССДА ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ (3 сагъат)	*
	Фонетика, грамматика, тюз джазыу эмда байламлы тилни ёсдюрюу. Къарачай-малкъар тилни харифлерин къайтарыу: басма харифле, джазма харифле; уллу хариф бла гитче харифни джазылыуу; ачыкъ, тунакы харифле. Къараб, эсде тутуб джазгъан, кёчюрюу иш.	

3	ТАУУШЛА БЛА ХАРИФЛЕ (27 сагъат)	*
	<p>Ачыкъ тауушла бла харифле. Ачыкъла бла тунакыланы айыра билиу. Къаты эмда джумушакъ тауушланы айыра билиу. И бла й-и башхалыкълары. Сингармонизм. Ачыкъла бла тунакыланы келишиулер, аланы айта билиу. Э эмда Е харифлени джюрютлюулер. Ё харифни джюрютлюую. Е, я, ё, ю харифлени таууш магъаналары. Негерли зынгырдауукъ эмда сангырау тунакыла, аланы айыра билиу, джазыуда харифле бла белгилеу. Ю харифни джюрютлюую. Я харифни джюрютлюую. У (къысха) харифни джюрютлюую. Тунакы тауушла бла харифле. Зынгырдауукъ эмда сангырау тунакыла. Къаты (ъ) эмда джумушакъ (ь) белгилени джюрютлюулер. Дж, гъ, къ, нг тунакыланы джюрютлюулер. Тунакыланы сёзде тюз джазылыулары. Къысха у, й эмда ъ, ь харифлери болгъан сёзлени бир тизгинден башха тизгинге кёчюре билиу. Бёлюм. Сёзню бёлюмлеге юлеше билиу. Сёзню бёлюмюн бир тизгинден башха тизгинге кёчюре билиу. Къурамларында къысха у бла къысха и болгъан сёзлени кёчюрюу. Басым. Сёзню басым тюшген эм тюшмеген бёлюмлерин таба билиу. Басымны сёзлени магъаналарын айырыу къуллугъу. Къарачай тилни алфавити. Харифлени атлары (алфавитдеча), алфавитни магъанасы. Керекли сёзню сёзлюкде таба билиу, берилген сёзлени алфавитге кёре тизе билиу.</p>	

	Джазма ишле	Джазма ишлени санлары	
	Кёчюрюю.	2	
	Сёзлюк диктант.	1	
	Эсгертиу кёчюрюю.	2	
	Диктант.	1	
	Сынау диктант.	1	
4	СЁЗ (17 сагъат)		*
	<p>Джазма тил бла сёлешиу тил. Ат. Затны белгилеб, ким? не? неле? деген соруулагъа джууаб этген сёзле. Бир сёздан бирси сёзге соруу сала билиу. Магъаналарына эмда сорууларына кёре, сёзлени къауумлагъа юлешиу. Энчи атланы уллу хариф бла джазылыулары. Тилде кёб джюрютюлючю сонгураланы бирси сёзледен башха джазыулары. Сёзню тамыры бла танышыу. Бир тамырлы сёзле. Сёзню тамырында сангырау эмда зынгырдауукъ тунакыланы тюз джазылыулары. Дерс китабда берилген сёзлюк бла хайырлана билиу. Этим. Не этеди? Не этгенди? деген соруулагъа джууаб берген сёзле. Сыфат. Къаллай? деген соруугъа джууаб этген сёзле. Къачан? деген соруулагъа джууаб этген сёзле. Къалгъан тилни кесеклери бла айтмагъанлай шагъырей этиу. Къалай? деген соруугъа джууаб берген сёзле. Къайда? деген соруулагъа джууаб этген сёзле. Къалай? деген соруугъа джууаб берген сёзле. Ненча? Ненчанчы? деген соруулагъа джууаб берген сёзле. Уллу харифлени джюрютюлююю.</p>		

	Джазма ишле	Джазма ишлени санлары	
	Сёзлюк диктант.	2	
	Кёрюб джазгъан эсгертиу диктант.	1	
	Юретиу изложение «Абрекни бёркю». (Ауууздан хапарлау)	2	
	Эсгертиу кёчюрюю.	8	
	Диктант.	4	
5	АЙТЫМ (5 сагъат)		*
	<p>Сёлешген айтымланы бир биринден айыра билиу. Айтымда кимни неда нени юсюнден айтылгъанын ачыкълай билиу. Айтымланы баш членлери – башчы бла хапарчыны – айыра билиу. Сорууланы кючлери бла айтымда сёзлени бир-бирлери бла къалай байланыуларын ачыкълай билиу. Хапарлаучу айтым. Соруучу айтым. Кёлтюртючю айтым. Классда сюзюлген бош айтымланы джазалыу. Айтым бла ишлеу эмда байламлы тилни ёсдюрюю ишлени грамматиканы, тюз джазыуну дерсле бла байламлы бардырыу.</p>		
	Джазма ишле	Джазма ишлени санлары	
	Сынау кёчюрюю иш.	1	
6	БАЙЛАМЛЫ ТИЛНИ ЁСДЮРЮЮ, ТИЛНИ АЙНЫТЫУ (15 сагъат)		
	<p>Сёз чемерликни байындырыу. Берилген соруулагъа таяна, хапар къуратдырыу, аны джаздырыу ишле. Къысха хапар айтыргъа юретиу.</p>		

	Кёзден къараб, эсде тутуб джаздырыу ишле. Назмуну магъанасын кеси тили бла айтдырыу; берилген сёзлеге таяна текст къуратыб джаздырыу.	
	Джетимеген харифлени эмда сёзлени келишдириб джаздырыу	
	Байламлы сёлешим. Сёлешим эмда джашауда аны магъанасы. Берилген планнга, соруулагъа кёре, устазны болушлугъу бла тынч хапардан изложение (эсден джазма) джаздырыу.	
	Устазны болушлугъу бла текстге берилген соруулагъа кёре неда суратлагъа къараб, аланы сюжетлерине кёре, къуралгъан айтымланы джаздырыу.	
	Ауаздан, суратха кёре, хапар къурау эмда кёлден джазма (сочинение) джазыу.	
	Сёлешимни этикасы. Ыразылыкъны билдирген сёзле бла хайырланыу. Танышхан заманда джюрютюлген сёзле бла хайырланыу.	
	Чачылыб берилген сёзледен айтымла къурау. Лексика кроссвордла толтуруу	
	Къайтарыу ишле. Текстде къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб берген сёзлени табыу, аланы тилни чемерлигин ачыкълагъан магъаналарын ачыкълау.	
	Уллу, гитче харифлени къайтарыу.	
	Суратлау (творческий) сынау иш (берилген суратчыкъланы атларын табыб джазыу).	
	Берилген текстге таяна, письмо джазаргъа юретиу.	
	Сынау диктант.	
	Суратчыкълагъа кёре, сёзлюк бла танышыу. Джаныуарланы, къанатлыланы, хансланы атларын билдириу.	

	Таза джазыу. Гитче харифлени джаза эмда бир-бирлерине къоша билиу. Уллу харифлени тюз джазыу. Теркирек джазаргъа юрениу. Джазгъанда уллу эмда гитче харифлени бир-бирлерине тюз къоша билиу.	
	Джазылыулары кыйын неда айтылыулары джазылгъанлыкъларындан башхаракъ болуб, алай а окъуучула тюз джазаргъа билирге тыйыншылы сёзлени эсгертиу (Ата джурт, аууз, боюн, дауур, джауум...	
	Джазма ишле	Джазма ишлени санлары
	Кёзден къараб, эсде тутуб джаздырыу ишле.	2
	Изложение (эсден джазма)	1
	Кёлден джазма (сочинение) джазыу.	1
	Суратлау (творческий) сынау иш	1
	Сынау диктант.	1
	Таза джазыу (Суратчыкълагъа кёре, сёзлюк бла танышыу).	1

1-чи дерс

БИРИНЧИ КЛАССДА ОКЪУЛГЪАННЫ КЪАЙТАРЫУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: биринчи классда окъулгъанны къайтарыу: басма харифле бла джазма харифлени башхалыкъларын ачыкълау; джайны юсюнден ушакъны юсю бла байламлы тиллерин байындырыу.

Дерсни тамамлау мураты: окъууну, билимни адамны джашауунда магъанасын ачыкъларгъа.

Дерсде окъуу керекле: дефтерле, къаламла, дневникле, джай кёзюуню кёргюзген суратла; элберлени тешгенде керекли суратчыкъла неда мультимедия амалла; тобчукъ чыннгагъанны суратларча макъам; Алийланы Умарны эмда Семенланы Сымайылны портретлери.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

II. Джангы дерсни тинтиу.

1. Окъуучуланы сёз чемерликлерин ёсдюрюу, джангы окъуу джылгъа ёхтемлендириу ушакъ.

– Бюгюн джангы окъуу джылда бу биринчи дерсибизди. Табигъат да къууанады сизни былай джарыкъ келгенигизге. Школда ремонт этилгенди, болгъанны джангыртханбыз. Классыбызда эшик-терезе, стола, шиндикле, пол – неге къарасакъ да – бары да сизге кирсиз болуб тюбейдиле. Биз да – устазла – сизни ашыгъыб сакълаб тургъанбыз...

... Энди бир тынгылагъыз бу назмугъа. Бу тизгинлени бизни белгили алимибиз Алийланы Умар джазгъанды.

Хайда, хайда, джюрюгюз!

Биз окъургъа барайыкъ,

Туугъан кеси тилибизде

Билим, акъыл алайыкъ!

(Алийланы Умар Дж.)

– Кимни, неге чакъырады бу сёзле бла уллу алимибиз?

– Хайда-хайда деген сёзлени неди магъаналары? (Ашыгъыб билим алыгъыз деген магъанады).

– Кеси тилибизде алгъан билимибиз неге джарарыкъды? (Ол неге да ачхычды. Кеси тилинде ариу

сёлеше билген, халиси адетге келишген адам башха тиллени да билликди, иште да джарашырыкъды, ол себебден не джаны бла да джарарыкъды ана тилибиз...)

– Башха тилдеги билимле уа? (Аланы кючлери бла башха миллетлени билим хазналарын, культураларын билирге боллукъду)...

(Джай каникулланы къалай ашыргъанларыны юсюнден хапар айтдырыу).

– Сиз джайны къалай ётдюрюгюз? Не джангы затлагъа юрендигиз? Неге ёхтемлендигиз? (Сабийлени хапарларына тынгылай, артда алагъа къысха оюм этдириу).

П л а н

1. Джай айла къайсыладыла?
2. Ол айлада къайда болдунг?
3. Анда не ишлединг, атанга-ананга не бла болушдунг?

4. Джай каникуллада къайда солудунг? Кимден, неге юрендинг? Не окъудунг? Билим неден алдынг? (Планнга кёре, джайны къалай ашыргъанларын-дан эркин хапар айтадыла).

III. Сёзлюк иш эмда хат тюзетиу.

О О о о Оо Оо Оо ок окъ окъуу окъуучу окъуйду

Окъуу – билимни ачхычы.

– Къалай ангылайсыз бу сёзлени? Къаллай ачхычды бу – биз таныгъан ачхычмыды, огъесе башха тюрлюмюдю? (Окъуу бла башха затладан хапарлы болабыз: дерсде болсун, юйде неда китабханада – дунияда болгъан билим бары да – китаблагъа джазылыб, архивледе асыралыныб, келген джангы тёлюлеге деб, адам улуну билими сакъланыб турады... Аны ючюн айтылынады, окъуу – билимни ачхычы деб) ...

Эл берген джомакъланы тешиу эмда биялчаларын джаздырыу. (Устаз биялчаларын къангада джазыб барады).

Амма джырна чачады, джырна тюзге къачады.
(*Буз джаугъан*).

Аллахны уллу къылычы – джерге тие бир учу.

(*Джангкъылыч*).

Келгинчи – сакълайдыла, келсе – къачадыла.
(*Джангур*).

Тау тартыла, тау тартыла. (*Кёк джашнагъан*).

Бир тауугъум барды да, ол къангкъылдаса – дуня эшитеди. (*Кёк кюкюреген*).

Устаз:

– Бу эл берген джомакълада кёргюзтюлген ышанла кёбюсюне джылны къайсы чагъында боладыла?
(*Джай*).

IV. Керилиу минут.

(Сабийле, къолчукъларын беллерине салыб, назмчукъну айта-айта чынгайдыла. 3-чю-6-чы тизгинледе орунларында чабадыла. 7-чи- 8-чи тизгинледе «тобну» (къатында сабийни) тутадыла). Былайда устазны эркинлигинде макъам салыргъа да боллукъду.

Тобчукъ

Тобчукъ чортлады,
Арбаздан чыкъды.
Джашчыкъ джылады,
Ызындан чабды.
Кючюк, джылагъан
Джашчыкъны эслеб,
Тутду чортлагъан
Тобчукъну сермеб.

(*Чотчаланы Алла*)

Дерс китабны бетинде ишлеу.

1. Джангы дерсни тинтиу.

– Сёзле къалай къураладыла? (Сёзле тауушладан къураладыла).

– Тауушла басмада не бла белгиленедиле? (Тауушла басмада харифле бла белгиленедиле).

– Тауушланы не этебиз? Харифлени не этебиз? (Тауушланы эшитебиз, айтабыз. Харифлени кёребиз, джазабыз).

2. 2-чи, 3-чю ишлени аууздан толтуруу.

– Нек санайды Семенланы Сымайыл бизни насыблылагъа? (Кесибизни тилибиз – къарачай-малкъар тил – болгъаны ючюн! Хар затны кеси тилибизде атларын айтыргъа мадарыбыз болгъаны ючюн! Тили болса адамны – ол миллетни насыбы да кёб болады. Ол кеси тилинде алгъыш айтады, джырлагъан-тепсеген этеди, дагъыда ол миллетни тилини юсю бла кёб культура ишлеге ие болады, кёб адетин биледи. Ариу адетлени тутаргъа мадар табады....

Кеси джеринде джашаса, адамгъа кюч-къарыу келеди. Ол кесини туугъан джеринден чыкъгъан суу бла айныйды. Ол анга дарманча кёрюнеди... Хауабыз кирсиз, джашагъан джерлерибиз ариу, тилибиз бар, тарихибиз бай – биз иги да насыблылабыз!..).

3. 4-чю ишни этерни аллы бла *басма* харифле бла *джазма* харифлени эсге тюшюрюу. Текст къаллай харифле бла джазылгъанын ачыкълау.

Энчи иш.

5-чи ишни. (Бары да дефтерледе, биреулен къагда этедиле бу ишни).

Ишни этерни аллы бла эсге тюшюрюу.

– Бёлюм деб неге айтабыз?

– Сёзде ненча бёлюм болады?

Энчи ишни тинтиу:

Ишни тинтиу, багъа салыу.

Нарт сёзле бла ишлеу, сёз чемерликлерин байындырыу.

Устаз:

– Мен сизге бир таурух окъуюм, сиз, эсигизни анга иги бёлюб, тынгылагъыз.

НАСЫБ КЪАЙДАДЫ?

Эртде биреуле **НАСЫБ** излей чыкъгъандыла. Сора бир акъыллы къарт къатыннга соргъанды:

– НАСЫБ къайдады экен, билмеймисе?

Акъыллы тиширыу, кёбню кёрген, сынамлы адам:

– Ол НАМЫС а АДЕБ болгъан джерде джюрюученди, алай ары бир къарагъыз, – дегенди.

Барсала, НАМЫСНЫ, АДЕБНИ биргесинде НАСЫБ олтуруб тура.

– 5-чи ишге къарагъыз да, айтыгъыз, неди намыс деген? (Къартны къачын кёрген намысды. Сабийни хатерин эте билген намысды. Халкъны джумушун этген намысды.)

– Аны ючюн айтадыла: «Намыс бла насыб – къарнашла» – деб,

«Ач да бол, токъ да бол, намысынга бек сакъ бол!» – деб.

Дерсни тамамлау:

Ишге багъа бериу, багъа салыу.

Юй ишни тинтиу:

6-чы бетдеги нарт сёзлени дефтерлеге кёчюрюрге. Бир нарт сёзде ачыкъланы, экинчисинде тунакы тауушланы тюблерин тартаргъа.

1–2 минут къалса, «Тамаша грамматика» бла хайырланганлай турургъа дурусду – элберле, кроссвордла, ребусланы ачыкълау...

Сёз ючюн:

Юч хариф сёз – мийик джерди,

Огъарыдан къарайды.

– /укъ/ къошулса ызындан,

«Гак-гак» этиб башлайды. (*Тау+укъ=тауукъ*).

2-чи дерс

БИРИНЧИ КЛАССДА ОКЪУЛГЪАННЫ КЪАЙТАРЫУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: уллугитче харифлени къайтарыу, сёзлени бёлюмлеге бёлюу, сёзню хариф/таууш санын ачыкълау; ачыкъ

бла тунакы тауушланы къайтарыу; къарачай миллетни культурасындан макъам къурагъан керекле бла шагъырей этиу.

Дерсни тамамлау мураты: сёзледе уллу эмда гитче харифни джазылыуун, ачыкъ тауушланы къауумларын айырта билиу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица, дефтерле, къаламла, дневникле; Батчаева Л. «Къарачай» деген джыры, А. Тлебзу «Къарачай» деген макъам – сыбызгъы, къобуз, дауурбаз, Минги Тауну сураты; къобузну, дауурбазны, харсланы суратлары неда кеслери.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

1. 6-чы бетдеги нарт сёзледе ачыкъланы эмда тунакы тауушланы тюблерин тартаргъа, нарт сёзлени магъаналарын ачыкъларгъа.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Къ къ къыл къобуз тюз къобуз сыбызгъы

Джайылса – минг бола,

Джыйылса – бир бола. (Къобуз).

1. Элберле:

Данг-дунг эте беземе,

Элни сафха тиземе. (*Дауурбаз*).

Эки къарнаш бир-бирин тые. (*Харсла*).

Киштик тюлдю – мурулдайды,

Турна тюлдю – къурулдайды. (*Къобузну къур-къуру*).

(Былайда биячаларыны суратларын неда кеслерин кёргозтюрге, тауушун чыгъарыргъа, тийдириб кёрюрге тыйыншлыды)

Къангада, дефтерледе джаздырыу.

Дерс китабны бетинде ишлеу. Биринчи классда окъулгъанны къайтарыу

6-чы ишни толтуруу. Ишни саулай джаздырмай, той-оюн кереклени айырыб джаздырыу, ачыкъ тауушланы тубюн тартдырыу.

Сёз ючюн: *Тюз кѳобуз, сыбызгы, кѳыл кѳобуз* (скрипка маталлы), *джая кѳобуз (арфагъа ушаш), гыбыт кѳобуз* (волынкагъа ушаш).

– Ачыкъ тауушланы шартларын ким айтыр? (Ачыкъ тауушла тыйгъычсыз, эркин айтыладыла. Ала кеслери да бѳлюм кѳурайдыла: а-на, э-геч...

– Ненча ачыкъ таууш барды кѳарачай тилде? (Кѳарачай тилде 4 кѳаты ачыкъ таууш ([а], [о],[у], [ы]), 4 джумушакъ ачыкъ таууш ([э], [ѳ], [ю], [и]) бардыла. Бютеулей – сегиздиле.

7-чи иш. Эки туб тизгинни джаздырыу, кѳалай ангылагъанларын ачыкълау (1-чи дерсге кѳара), тунакы тауушланы тублерин тартдырыу.

Барындан да бек байдыгъынг –

Адет, намыс, адамлыгъынг.

– Тунакы тауушланы шартларын ким айтыр? (Тунакы тауушла айтылгъан заманда тыйгъычлагъа тубейдиле; дауур бла айтыладыла; бѳлюмню ачыкъ тауушну болушлугъу бла кѳурайдыла).

8-чи иш. Хапар кѳуратдырыу, джаздырыу.

– Кимни кѳресиз суратда? Кѳалай кийиниб турады ол? Кийим кереклени атларын айталлыкъмысыз? Сизни бармыды кѳарачай миллет кийимигиз? Кѳызчыкъ не эте турады? Сиз а билемисиз тепсей? Неге керекди тепсей, джырлай билирге?

(Суратда кѳызчыкъны кѳребиз. Ол кѳарачай миллет кийимле бла тепсей турады. Аны башында бѳркчюгю. Аны башындан да джукъа джаулукъчугъу барды. Юсюнде окъа бла джасалгъан чепкени, кямары, туймеси. Ол тепсей турады. Мен да тикдирликме кѳарачай миллет кийим, тепсерге да юренирикме...).

Керилиу минут.

Джум да ач, джум да ач,
Арыгъанны тѳз да чач.

Кѳолну белге салайыкъ,
Ары-бери кѳарайыкъ.
Кѳолчукъланы кѳлтюрѳбиз,
Энди энишге иѳбиз.
Биз кѳууаныб дженгил-дженгил
Харс-харсланы тубѳбиз!

(Керилиу минутда устаз сѳзлеге келишдириб, санларыны уюгъанлары кетерча кѳымылдатдырады)

Энчи иш:

– Эсге тѳшюрѳйик. Уллу хариф кѳачан джазылады джазма тилде? (Айтымны биринчи сѳзю, адамланы атлары, тукъумлары, аталарыны атлары, эллени, сууланы, кѳралланы, орамланы, планеталаны, журналланы, газетлени... атлары уллу хариф бла джазыладыла).

10-чу иш. Уллу хариф бла джазылгъан сѳзлени тублерин тартдырыу. (Былайда Минги тауну суратын эмда макъамын салыргъа тыйыншлыды).

Энчи ишни тинтиу:

(Ишни тинтген заманда бир-бирлерини дефтерлерин алыб, китабха кѳарай, сабийле нѳгерини халатын карандаш бла тюзетирге тырмашадыла...)

– Кѳайсы сѳзде, кѳайсы харифлени тублерин тартдыгъыз?

9-чу иш. Азбар этиу, джазылыуларына кѳаратыу, эсге алдырыу, ызы бла – эсде тутуб джазгъан диктант. (Джазылгъан диктантны, юйде кѳараб, харким халатын кеси тюзетирге устаз иш береди).

Дерсни тамамлау:

Кѳайтарылгъан темаланы сорууларына джууаб этиу, элберлени джангыдан айтыб, эсде кѳалдырыу.

2. Оюм этиу эмда ишге багъа салыу.

– Бюгюнню дерсибизде неге юрендик? Нени эсге тѳшюрдюк?

3. Юй ишни тинтиу, текстде адамла кимле болгъанларын сабийлени эслерине салыу: 11-чи иш.

3 дерс

БИРИНЧИ КЛАССДА ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: уллу хариф бла гитче харифни джазылыуу; айтылыуларына кёре, айтымланы ахырында тыйгъыч белгилени эсге тюшюрюу, сёз чемерликлерин байындырыу; адамлыкъны шартларын – кеси эмда башха миллетлени культураларын сый бергенни – ангылатыу.

Дерсни тамамлау мураты: тыйгъыч белгилени ачыкълай, текстде ненча айтым болгъанын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: дефтерле, къаламла, дневникле, дерсге керекли таблицала, мульти-медия джарашма.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

11-чи иш.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш. (*Зугул, джарым зугул элементле керекли харифлени джазылгъанларын къайтарыу*).

**А А А а а а Аа Аа акъыл айтыу
къарачай халкъ Минги Тау**

Тил дегенинг – адам джанны

Башхаладан сыйлы этген,

Тил дегенинг – хар инсанны,

Билим бериб, алгъа элтген. (*Семенланы Сымайыл*).

– Къалай ангылайсыз бу сёзлени?

– Дунияны башында тили болгъан, сёлеше билген джангыз адамды. Тил бла бирге адамгъа уллу борч салыннганды. Адам табигъатда кёрюннген джанла-

ны барына да джууаблы болады. Сёзюн, сезимин билдирирге, этген ишине оюм этиб, аны толтурур ючюн, тил керекди – сёлешуу тил да, джазма тил да... Аны бла къалмай, адам улу билимин келлик төлюлеге бурундан бери ташда, агъачда, къагъытда джазыб, алай асыраб келеди...

Энчи иш: (Энчи ишни тындыргъан кёзюуде устаз шош макъам салады, сёз ючюн Кавказ макъамлада «Орусбийлары», «Кафа», «Сонг» дегенча макъамла...).

Дерс китабны бетинде ишлеу.

13-чю иш. (*1-чи вариант*).

– Классда нёгерлеринги, устазынги атларын къалай джазарыкъса? (*Уллу харифден*).

Юлгю: Боташланы Зухра...

14-чю иш. (*2-чи вариант*).

– Ненча бёлюм болады сёзде?

Юлгю: Ха-риф...

Энчи ишни тинтиу.

Керилиу минут. (Алдагъы дерслеге къара).

Къайтарыу.

– Айтымны ахырында не салынады? (Тыйгъыч белги).

– Къайсы айтымны ахырында салынады точка? (Хапар айтхан айтымда).

– Соруу белги къачан салынады? (Айтымда соруу болса).

– Дагъыда къаллай тыйгъыч белги билесиз? Къачан салынады ол а?

– Бу айтымлада уа не саллыкъсыз? Нени юсюнден айтылады бу джомакъда?

15-чи, 16-чы ишлени ауаздан толтуруу.

15-чи иш. 1. Тыйгъыч белгилени ауаз бла белгилей, ненча айтым болгъанын ачыкълау. 2. Уллу хариф бла къайсы сёзле джазыллыкъларын белгилеу. 3. Айю деген сёзде ненча хариф, ненча таууш болгъанын санатыу. (Айю – [а-йю]. Былайда [айу] бол-

май,[айю] деб, къарачайча бир тюрлю айтылгъанын ангылатыб, тюз айтыргъа тырмашдырыу).

Съз чемерликлерин, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

17-чи иш. П.Чайковскийни «Времена года» чыгъармасыны «Къач» кесегине кёзлерин кысыб тынгылатыу. Къаллай суратла, не кёрюннгенин соруулай, устаз, къачны юсюнден назму окъуб, болушады.

Берилген болушлукъ сёзле бла сочинение къураб джаздырыу:

Съз ючюн: (Алтын къач келди. Тёгерек тюрлю-тюрлю бояулагъа бёленнгенди. Бир терекле саргъалгъандыла, бирлери кыызаргъандыла. Ийнели терекле – назла, нызыла, наратла – тюрленмей джашиллей турадыла. Къалгъан терекледен чапыракъла тюшедиле.

Кюнле кысхадан-кысха, кечеле узундан-узун болуб барадыла.)

Синтез-анализ ангыларын айнытыу: элберлени тешиу эмда биячаларын дефтерлеге джаздырыу.

Джаз келгенлей чагъама,
Сыргъаларымы тагъама,
Къулакъларым шууулдайла,
Сыргъаларым кымылдайла.
– Къайсы терекди бу?
(*Къайын терек*).

Къышыбыз джокъ,
Джайыбыз джокъ,
Биз кёгергенлей турабыз;
Дуня бары саргъалса,
Биз тюрленмей къалабыз.
(*Нызы бла нарат*).

Бир анада – минг бала,
Бары юсге тагъылыб.
Аяз урса, шыбырдайла,
Бары анга тагъылыб.
(*Чапыракъла*).

18-чи иш. (*Ауаздан*). (Логика-суратлау ангыларын айнытыу).

– Мен элберле берейим, сиз аланы суратда табыгъыз, атларын айтыгъыз.

Эти бар да – къаны джокъ,
Териси бар да – сюеги джокъ.
(*Гардош*).

Джер тюбюнде – кызыл кюбюрчек.
(*Кызыл чюгюндюр*).

Бир кишини –
Джетмиш къат кийими,
Джетмиши да тюймезиз.
(*Къобуста*).

Бир кызым барды да:
Джашагъаны – ташада,
Эшмелери – туурада.
(*Быхы*).

Кийими – джюз къат,
Олтурады бир къарт,
Ажымсызды джылары –
Ким тешиндирсе аны.
(*Сохан*).

Зугулчукъ, джашилчик,
Къабугъу зыбыр,
Эшиги-терезеси джокъ,
Ичинде уа – минг кёзу.
(*Агурча*).

Ичи – кызыл, тышы – кызыл,
Керахатды деб, ашамайды кызым.
(*Бадражан*).

(Алгъын заманлада Къарачайда бадражанны (помидорну) ашаргъа кюркюб тургъандыла. Къызыл болуб, къаннга ушагъаны ючюн болур...)

Дерсни тамамлау:

1. 1-чи классдан эсибизге нени тюшюрдюк? Дагъы-да къаллай ишле этдик?

1. Дерсден оюм чыгъарыу, ишге багъа салыу.

Юй ишни аууздан тинтиу:

19-чу иш.

4-чю дерс

БИРИНЧИ КЛАССДА ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: биринчи классда окъулгъаны къайтарыу: сезде хариф-таууш санын къайтарыу, ачыкъланы джумушакъ эмда къаты болгъанларын сёзледе ачыкълау; текстни къалай къуралгъанын билдириу; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: сезде хариф-таууш санын къайтарыу, ачыкъланы джумушакъ эмда къаты болгъанларын сёзледе ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: Аслан Тлебзу (неда башха) сокъгъан «Къарачай» деген макъам, дефтерле, къаламла, дневникле, керекли таблицала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу, джангы дерсге мизам салыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 19-чу ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш. (Таякълы харифлеге эс бёлюу, къангада, дефтерледе джаздырыу).

Н Н н н Нн нартюх чюгюндюр гёлендир къаб
Тизгин-тизгин тизилген,

Бир тизиуден юзюлген.

(Нартюх сабах).

Джангы дерсни тинтиу. Дерс китабны бетинде ишлеу.

21-чи иш. – Кёчюрюу. (Гюлчюклени къаллайла болгъанларын ауаздан ачыкълау, джазыуда тюблерин тартдырыу).

22-чи иш. (Бир окъуучу къайсы хариф эмда нек джазыллыгъын айтдыра джазады).

Керилиу минут. (Билген назмучукъларын хайырландырыу).

23-чи иш. Фонетика айырыу.

Кишиучукъ – [ки-шиу-чукъ] – 3 бёлюм, 3-чю бёлюм – басымлы, 8 хариф, 8 таууш, 3 ачыкъ таууш – [и], [и], [у]; 5 тунакы таууш:

[к] – тунакы;

[и] – джумушакъ ачыкъ таууш;

[ш] – тунакы;

[и] – джумушакъ ачыкъ таууш;

[у] (къысха у) – тунакы;

[ч] – тунакы;

[у] – ачыкъ къаты басымлы;

[къ] – тунакы.

24-чю иш. (*Энчи толтуруу*).

Сабийлеге ишни джазгъан заманларында Аслан Тлебзу сокъгъан «Къарачай» деген макъамгъа тынгылатыу, анда сыбызгъыны, къобузну, дауурбазны тауушларын эслерине тюшюртюу.

Энчи ишни тинтиу.

25-чи иш – аууздан толтуруу.

27-чи иш. Сынджыр халда хар сабий бирер-экишер айтым бла джайны къалай ётдюргенлерин айтадыла.

– Сен джайны къалай ётдюргенсе?

– Къайры баргъан эдинг?

– Эсингде бютюн да бек не зат къалды?

– Джай кёзюу не бла эсингде къалды?

Хапарыгъызны къайсы тилде айтырыкъсыз?

Дерсни тамамлау:

Ишге оюм этиу, багъа бериу, джангы дерсге мизам салыу.

Гынтдылы соруу:

Алай турса – намазгъа

Къычыралла ма аны.

Аллына [къ] къошулса –

Уллу чоюнд болгъаны.

Ол чоюнну неди аты? (Азан – къ+азан = къазан).

Юй иш: 26-чы иш.

5-чи дерс

ТАУУШЛА БЛА ХАРИФЛЕ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Ачыкъ эмда тунакы тауушланы къайтарыу; къыйын сёзлени тюз, къарачай орфоэпия джорукъгъа таяна айтдырыу; фонетика айырыуну къайтарыу; сёз чемерликлерин ёсдюрюу; адамлыкъны шартларын – адам ичинде сабийлени кеслерин тутта билиуню – сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: тауушла бла харифлени башхалыкъларын ачыкълау эмда «Билим адамгъа къанатды» дегенни ангылатыу.

Дерсде окъуу керекле: дефтерле, къаламла, дневникле, керекли таблицала, къангада неда экранда нарт сёзле; «Абезекни» тартыуу (*керилиу минутха*); къангада джазыула:

«Билим – акъылны ачхычы».

«Билим ат болуб да чабар, къуш болуб да учар».

«Билими бар минг палахдан къутулур».

«Билим адамгъа къанатды».

«Билимни тюбю джокъ».

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, 26-чы ишни тинтиу.

Соруулагъа джууаб этиу:

– Къаллай миллетле джашайдыла бизни республикада?

– Ала бир-бирлери бла къайсы тилде сёлешедиле?

– Бары да ангылагъан тил къайсыды? Тил неге керекди, не шарты барды хар тилни?

– Тилни юсюнде хар бирибизни къаллай борчубуз барды?

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Г Г г г Гг Гг гаккы тауукъ ання аття

Къол бла бир сауугъасы –

Эл бла бир къауугъасы. (Тауукъ).

Тауукъ багуш къазды да,

Башына бычакъ чыгъарды. (Нарт сёз).

– Къачан айтылады былай? (Адам, ётген-болгъан затланы керексиз сагъыныб, «къаза» барыб, башына къауугъа неда бир къайгъы табса).

Къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу. Дерс китабны бетинде ишлеу.

Тема бла шагъырей этиу.

– 26-чы ишни джангыдан бир ачыгъыз.

Джар – джер – джыр

Тала – бала – къала

Тау – бау – джау

– Хар тизгинде сёздеде бирер тауушчукъну къаллай магъанасы барды? (Бир таууш сёзню бютеу магъанасын тюрлендиреди).

Тауушла бла харифле бир-бирлеринден башхалыкълары неди?

(Тауушланы айтабыз эмда эшитебиз, харифлени кёребиз эмда джазабыз).

28-чи иш. Таблицаны тинтиу, окъутуу, къай-тартуу.

– Сёзле неледен къураладыла? (Тауушладан).

– Тауушла джазамада неле бла белгиленедиле? (Харифле бла).

– Эшитебиз, айтабыз... нелени? (Тауушланы).

– Кёребиз, джазабыз нелени? (Харифлени).

29-чу иш. Ауаздан окъуб, белгиленген сёзлеге фонетика айырыу этерге.

Сюеди – [сю-йэ-ди] – 3 бёлюм, 2-чи бёлюм – басымлыды, 3 тунакы таууш, 3 ачыкъ таууш, [ю], [э], [и] – джумушакъ ачыкъла.

Джыяды – [джы-йа-ды] – 3 бёлюм, 2-чи бёлюм – басымлыды; 3 тунакы таууш; 3 ачыкъ таууш; [ы], [а] – къаты ачыкъладыла.

30-чу ишни ауаздан «сынджыр» халда толтуруу.

Гинджилеге – [гин-джи-ле-ге] – 4 бёлюм, 4-чю бёлюм басымлыды, 9 хариф, 9 таууш, 5 тунакы таууш, 4 ачыкъ таууш;

[г] – тунакы, джумушакъ;

[и] – ачыкъ, джумушакъ;

[н] – тунакы, джумушакъ;

[дж] – тунакы, джумушакъ;

[и] – ачыкъ, джумушакъ;

[л] – тунакы, джумушакъ;

[е(э)] – ачыкъ, джумушакъ;

[г] – тунакы, джумушакъ;

[е (э)] – ачыкъ, джумушакъ.

Джаякълары – [джа-йакъ-ла-ры]; 8 хариф, 9 таууш...

Эслеялмай – [эс-ле-йал-май]; 9 хариф, 10 таууш...

Аяу – [а-йау], 3 хариф, 4 таууш, 2 ачыкъ таууш, 2 тунакы таууш...

Бармагъанынгы – [бар-ма-гъа-ны-нгы]; 11 хариф, 11 таууш...

31-чи ишни ауаздан «сынджыр» халда толтуруу.

Къоянчыкъ – [къо-йан-чыкъ]; 7 хариф, 8 таууш;

Уялмай – [у-йал-май]; 6 хариф, 7 таууш.

32-чи ишни энчи тынтындырыу, биргелей тинтиу.

Къаймакъ – [къай-макъ]; 6 хариф, 6 таууш;

Токъмакъ – [токъ-макъ]; 6 хариф, 6 таууш;

Аякъ – [а-йакъ]; 3 хариф, 4 таууш;

Таякъ – [та-йакъ]; 4 хариф, 5 таууш;

Чилле – [чил-ле]; 5 хариф, 4 таууш – [лл] – бир тауушду.

Джаулукъ – [джау-лукъ]; 6 хариф, 6 таууш, 4 тунакы таууш, 2 ачыкъ таууш;

Сюек – [сю-йек]; 4 хариф, 5 таууш.

Керилиу минут.

(«Абезекни» ритмин тутуб, анга кёре сабийлени тобукъчукъларын ёрге кёлтюрте, аякъчыкъларын топ-туп этдирмей, ариу бармакъ учларындан салдыра, джюрюте, харс урдура, джырны макъамына тынгылатыу. Абезекни къымылдау ритмикасын кёрюзтюрте да боллукъду).

Ушакъ: «Билим – акъылны ачхычы».

– Билимни юсюнден кёб нарт сёз барды. Сёз ючюн:

«Билим ат болуб да чабар, къуш болуб да учар».

Бу деген неди? Билими болгъан адамгъа къарыу да, кюч да, амал да береди. Билди – этди, билмеди – тур алай сора.

«Билими бар минг палахдан къутулур» деб да айтадыла. Керти билимли адам билимин хайырландыра биледи. Кеси да ашхы затда хайырландырылгъан билим – ол халал билим болады, ол адамны кёлюн да ёсдюреди, ич дуниясын да ариулайды...

«Билим адамгъа къанатды» – бу деген а неди? Къанат не этеди. Къанатлыны мийикге чыгъарады, мийикде учады. Хайырландырылгъан билим да алайды. Эринмей, билгенинги керекли джерге айландырсанг, джюрегинг да кирсиз, сыйынг да – мийик.

«Билимни тюбю джокъ», нек айтылады алай?

Адамны джашаууну узунуна хар кюн сайын дегенча билмеген затха тюртюлгенлей турады. Уллу алим Сократ, акъылы ичине сыйынмагъан бир онглу акъылман-философ, билимин аны адамла, къайры барса, аны ызындан айланыб, къалам бла ауузундан чыкъгъанын джазыб айлангандыла. Ма ол Сократ узун джашаууну ахыр кюнлерини биринде «Не билдинг джашаудан?» деб соргъанларында: «Хапарым бир затдан да болмагъанын билдим» – деб, алай кетгенди джашаудан. Аны ючюн айтадыла «Билимни туюб джокъ» деб.

– Ким айтыр, къалай ангыладыгъыз «Билим – акъылны ачхычы» деген нарт сёзю?

– Эки нарт сёзю дефтерлеригизге кёчюрюгюз.

Дерсни тамамлау:

Чам, гынтдылы соруула:

«Къозу», къойну баласы болмай, терек неда кёгет болаллыкъмыды? (Ахырындан у-харифни кетерсек: къозу – къоз).

«Боюнну» кёз ачыучу иш этигиз. (Боюн – оюн).

«Къоюнну» имбашдан ёргеге кёчюраллыкъмысыз? (Къоюн – боюн).

«Къойну» тепсеу-джырлау джарыкълыкъ меропрятие къалай этерге боллукъду? (Къой – той).

Кече «джай» джерни къалай джарытады? (Джай – ай).

Ишге багъа беруу, салыу.

Юй ишни тинтиу: 33-чю иш.

6-чы дерс

АЧЫКЪ ЭМДА ТУНАКЫ ТАУУШЛА

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: ачыкъ тауушланы къуралыуларын ачыкълау, ачыкъ тауушланы болушлукълары бла бёлюм къуралгъанын, ала кеслери джангыз да бёлюм къурагъанларын чертиу; адамлыкъны шартларын сингдириу: билимли

болургъа, билим – джашаууну тутуругъу болгъанын билдириу, сёз чемерликлерин байындырыр ушакъны бардырыу.

Дерсни тамамлау мураты: ачыкъ эмда тунакы тауушланы къуралыуларын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: дефтерле, къаламла, дневникле, керекли таблица.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, 33-чю ишни тинтиу.

Соруулагъа джууаб этиу:

– Билимни юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

Сёзлюк диктант.

– Мен элберле айтайым, сиз аланы билигиз, билячаларын дефтерлеге джазыб барыгъыз. (Сабийле бу кёзюуде элберлени билячаларын айтмазла, алай болса да, дерсден дерсге къайтара тургъаннга, сёзлени билгенлерине кёре, джылны узунуна сабийлени билимлери иги джетишимлеге келиширге керекди).

Бир затым барды да:

Ат болуб да чабады,

Къуш болуб да учады. (*Билим*).

Бир къаладжюк бла

Беш ёгюз сабан сюредиле,

Джерлери – чыммакъ,

Урлукълары – къап-къара,

Ол урлукъну ким чачса,

Ол акъыллы бола. (*Къалам бла бармакъла*).

Мени барды бир къызым –

Къат-къат чепкен киеди,

Ол къызымы дуняда

Хар бир инсан сюеди. (*Китаб*).

Кийим болуб кийилмеген,
Тюйме болуб туююлмеген,
Ёлсенг да – биргенге,
Ёлмесенг да – биргенге. (*Окзуу*).

Аягъым джокъ, кьолум джокъ,
Чаба-джорта кетеме,
Онгум джокъ, солум джокъ,
Тёрт дунягъа джетеме. (*Письмо*).

Джарыкъ юйге барыучу,
Акъыл-билим алыучу. (*Окзуучу*).

Илму бла кюрешген,
Кюнде акъыл юлешген. (*Устаз*).

Эл ичинде бир ана
Кёб сабийни сюеди,
Анга келиб киргеннге
Акъыл-билим береди. (*Школ*).

Сёзлюк иш.

Т Т Т Тт Тт Тт т т т та то
тёппе – тёппели

тёппели чыпчыкъ чууакъ чууакъ кёк
Чыпчыкъ сойсанг да, хасаб бла сой.

(Мардадан, адетден джанлама деген магъанада айтылады. Не гитче ишчикни да бетин чыгъарыб эт, адети бла, джоругъу бла этерге тырмаш деген магъанады).

Къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу. Дерс китабны бетинде ишлеу.

Устаз лингвистика джомакъ айтады:

– Бир джолда **ФОНЕТИКА** бийликде бир-бирине экн таууш тюбегендиле да ушакълары былайыракъ болгъанды.

– Салам, къарнаш, танышайыкъ. Мен тунакы тауушма. Сен а кимсе?

– Мен а ачыкъ тауушма! Къалайд чотунг, джашауунг?

– Къолайсыз! Менге джашаргъа бир да къыйынды. Къайры барсам, анда тыйгъыч!.. Джаныма эркинлик табалмай къалдым: анда тишле, мында эринле, башхада тил... Джашаумуд ол сора. Дуниям кюрешде-сермешде кетеди, не игилик кёреме!.. – деб гурушха этгенди тунакы таууш. – Сени джашауунг а къалайд?

Ачыкъ таууш, къууанчын тыялмай:

– Аламат-ашхы! Бир тыйгъычым джокъ, бир къайгъым джокъ. Не суйсем, аны этеме, суйсем джырлайма, суйсем къычырама, ауузум чыртда джабылмайды – алай эркин джашайма! – деб, «А-а-а!», «У-у-у», «О-о-о» деб, бир аягъында чынгай-чынгай, башы бла да булгъай, махтанганды. – Сен да биле болурса алай эте?

– Къайры сеннге! Тауушум шош, къарыусуз, неда гырхы. Къычыра уа чырт да билмейме. Къычырама десем, тюрлю тауушла чыгъыб къаладыла, – деб уяла, «Г-г-г», «Б-б-б», «Гъ-гъ-гъ», «Х-х-х» деген тауушланы чыгъаргъанды. – Кёремесе, къычырама десем, бир тюрлю дауур тауушла чыгъыб къаладыла, джырлай а билмейме. Къайдан билликме, макъамым да джокъду, аууазымы да кесинг кёресе, – дегенди тунакы таууш.

– Мен а джырларгъа, къычырыргъа, тюрлю-тюрлю тауушла этерге бек сюеме. Мен «Белляу» айтыб да къояма, тынгылачы, деб:

– А-а-а-а, – деб джырлагъанды. – Бир-бирле «Белляу» айта билмегенле аллай тауушла бла джукълатадыла сабийлени дегенди.

– Сен насыблы, мен а къыйынлы! Ах-ах-ах! Мен кишиге керек болмазмамы? – деб тыхсыгъанды Тунакы.

– Керекмиди, сабийле бизге Тунакы?

Тема бла шагъырей этиу, ачыкъ эмда тунакы тауушланы къалай айтылгъанларын эсге тюшюрюу,

китабны бетинде таблицаны (17-чи б.) окъутуу, джорукъну ачыкълау, бегитиу.

34-чю иш. Биргелей толтурадыла. Устаз 2 айтымны этерге болушады, къалгъанын – кеслери. Ачыкъ тауушдан башланган сёзле – *алагъа эмда эшитиледи.*

Керилиу минут.

(Абезекни ритимин тутуб, анга кёре сабийлени тобукъчукъларын ёрге кёлтюрте, аякъчыкъларын топ-туп этдирмей, ариу бармакъ учларындан салдыра, джюрюте, харс урдур, джырны макъамына тынгылатыу. Абезекни кымылдау ритмикасын кёргюзтюрте да боллукъду).

Энчи ишни толтуруу, аны тинтиу.

35-чи иш – 1 вариантха;

36-чы иш – 2 вариантха.

Джангы дерсни ангылатыу. Китабны бетинде таблицаны (18-чи б.) окъутуу, джорукъну ачыкълау, бегитиу.

– Тунакы тауушла къалай къураладыла? (Тыйгъычлагъа тюбед, дауур чыгъарыб)

– Бёлюм къураламыды джангыз тунакы тауушдан? (Огъай. Бёлюм ачыкъ тауушну болушлугъу бла къуралады...)

37-чи иш. (Устаз бла ауаздан этедиле, дефтерледе энчи джазадыла. Бошагъанла дефтерлени ауушдуруб, бир-бирини халатларын тюзетедиле. Ишни толтургъан заманда Катчиланы Р. сокъгъан «Орусбийлары» деген къарачай-малкъар макъамны шош режимде тынгылатыу).

Энчи ишни тинтиу: 1-лен айтады, устаз 2-синден дефтерлерин алыб, багъа салады. 2-чи вариант бла да алай.

Дерсни тамамлау:

– Ачыкъ тауушну тунакы тауушдан къалай айырабыз?

– Къайсы къауум таууш тынч, созулуб айтылады?

– Къайсы къауум тауушда тыйгъычла тюбейдиле? Ишге багъа бериу, салыу.

Юй иш: 38-чи иш.

7-чи дерс

АЧЫКЪ ТАУУШЛА БЛА ХАРИФЛЕ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: ачыкъ тауушланы къаты-джумушакъ ышанларын белгилеу, адамлыкъны бир шартын – туугъан джерлерин сюерге, аяргъа, айнытыргъа кереклисин – сингдириу; сёз чемерликлерин байындырыу эмда сабийле кеслерин ариу джюрютюрча, окъуугъа, джамагъатха хайырлы урунургъа талпырча, Ата Джуртубузну бек сюерча юретиу.

Дерсни тамамлау мураты: ачыкъ тауушла бла тунакыланы тилде дараджаларын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: къаты-ачыкъ тауушланы таблицалары, дефтерле, къаламла, дневникле, керекли таблицала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, 38-чи ишни тинтиу, соруулагъа джууаб этиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

И И И и и и Ии Ии ит илячин

сабан ишле алгъыш той

Тойгъа бек алгъа да барма, бек артха да къалма.

(Бу нарт сёз къууанчда кесинги къалай тутаргъа кереклисине юретеди. «Чакъырылгъан джерге мардасы бла бар, заманында кете бил» деген магъананы

ачыкълайды. Нарт сёз бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу).

Джангы дерсни ангылатыу. Дерс китабны бетинде ишлеу.

Устаз.

–Алгъы дерсдеги джомакъда Тунакы джашаууна бек тарыкъгъан эди, асыры къыйынды чотум, сыйсыз болама деб. Ачыкъ таууш а не деген эди?

Энди къарагъыз. Къангада сиз иги билген джыр джазылыб турады. Ол джырда тунакылары джашырылыб, джукълаб турадыла:

е ё е е, и и е,

У а а а ы и и е

– Билигиз, къайсы джырды! Ким айтыр? Билиб къоялмадыгъыз.

– Энди ачыкъла кетсинле да, тунакыла уянсынла. Къарагъыз, ким келишдирир?

С н к к т д ж т, м й к с,

у к т ул н ч нд

– Тюз айтасыз. Былайда *Сен кёкге джете, мийиксе, Ууакъ таулары ичинде...* деб турады. Алай сыйсыз, керексиз да тюлдю Тунакыбыз. Ма алай, ачыкъла бла тунакыла бир-бирлери бла шохлукъ тутуб, бизни сёлешген тилибиз къуралыб турады. Ариу тилибиз, бай тилибиз!

40-чы иш. Устазны болушлугъу бла биргелей толтурадыла.

Б о л у ш л у къ: Игилик, халал, уллу, джыджымы, юлюш, тенглерим, салады.

Керилиу минут.

(Абезекни ритимин тутуб, анга кёре сабийлени тобукъчукъларын ёрге кёлтюрте, аякъчыкъларын топ-туп этдирмей, ариу бармакъ учларындан салдыра, джюрюте, харс урдура, джырны макъамына тынгылатыу. Абезекни кымылдау ритмикасын къайтарыб кёргюзтюрге да боллукъду).

21-чи бетде эки таблицаны да къайтарыу, эсде тутуу.

Былай кёргюзтюрге боллукъду:

АЧЫКЪ ТАУУШЛА

Къаты ачыкъла	А (ат)	О (от)	У (улакъ)	Ы (ыз)
Джумушакъ ачыкъла	Э (эрик)	Ё (ёгюз)	Ю (юй)	И (ит)

41-чи иш – ауаздан тындырыу, сёзлени магъаналарын ачыкълай.

С ё з л ю к: зынтхы – овес.

Энчи иш, ызы бла **энчи ишни тинтиу**.

43-чю ишни – 1 вариант;

46-чы ишни – 2 вариант.

47-чи иш. Азбар этиу. Эсде тутуб джазыу.

22-чи бетдеги таблицаны (сингармонизмни юсюнден) окъутуу, эсге алдырыу.

Сингармонизмни джоругъу къалай бойсундурады бёлюмлени бир-бирлерине? (Биринчи бёлюмде къаты ачыкъ харифле келселе, къарачай тилде кёбюсюне аны ызы бла къаты бёлюмле къураладыла. Биринчи бёлюмде джумушакъ ачыкъла келселе, аны ызындан да джумушакъ бёлюмле къураладыла...)

24-чю бетдеги таблицада джорукъну да эсге алдырыу, эки таблицада айтылгъан джорукъланы бегитиу.

– Къайсы сёзле бойсунмайдыла сингармонизмни джоругъуна?

(Тыш тилледен кирген сёзледиле сингармонизмни джоругъуна бойсунмагъанла).

48-чи иш бла. (Устаз бла биргелей толтурадыла, 1 иги окъугъан сабий къангада джазады).

Дерсни тамамлау:

1. Соруулагъа джууаб бердириу:

– Сингармонизмни джоругъуна кёре, къалай тагъыладыла бир-бирлерине къаты ачыкъла бла джумушакъ ачыкъ тауушла?

– Болгъан сёз да бойсунуб къаламыды бу джорукъгъа?

– Къайсыладыла къаты ачыкъла?

– Къайсыладыла джумушакъ ачыкъла?

– Биргелей къарачай тилде ненчадыла ачыкъ тауушла? Харифле уа?

2. Ишге багъа салыу.

Юй иш: 39-чу ишни – джазаргъа, 45-чи ишни – окъургъа.

8-чи дерс

Э, Е ХАРИФЛЕНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЛЕРИ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: ачыкъ, кесгин, ангылаб окъургъа, джазаргъа, тил ёсдюрюрге юретиу; адамлыкъны шартларын – шохлукъну, келишимликни, джарашыулукъну, бирликде – тирилик болгъанын, ишчи адамгъа хурмет этерге кереклисин сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: Ээ эмда Ее харифлени къарачай тилде джюрютюлюу джорукъларын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: дефтерле, къаламла, дневникле, керекли таблица, элберлени тешгенде керекли суратла, сигнал карточкала (*Е бла Э джазылгъан*).

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, 39-чу ишни – джазаргъа, 45-чи ишни – окъургъа, соруулагъа джууаб этиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш. (Е бла Э харифлени тюрлерин тартдыра, эслерин къалайда не джазылгъанына бёлдюрюу).

К К К к к к Кк Кк Кк ке ки ке
Кертме эрикле эмен

Эл сайын бир ёгюзюнг болгъандан эсе, эл сайын бир тенгинг болсун.

Элберле:

Къолда – темир,

Отда – кёмюр. (*Эмен*).

Бир чыпчыгъым барды да,

Къачха дери учмайды. (*Чапракъ*).

(Къангада, дефтерледе биличаларын джаздырыу).

Джангы дерсни ангылатыу. Дерс китабны бетинде ишлеу.

Тема бла шагъырей этиу, джорукъну таблица бла (25-чи б.) ангылатыу.

Э харифни джюрютюлюуон былай айыртыргъа боллукъду. Сынаргъа сёзле бериледиле:

Эски [эски]	Терек [терек]	Ие [ийэ]
Эчки [эчки]	Сернек [сернек]	Тюе [тюйэ]
Эмен [эмен]	Терезе [терезе]	Сюек [сүйэк]

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб бериле:

– Биринчи столбикдеги сёзде Э хариф сёзю къалайында келеди? Экинчи столбикдегиле уа? (*Ортасында, аягъында*).

– Ала ненча тауушну белгилейдиле? (*Бир*).

Э хариф бир тауушну белгилеб, сёзю аллында Э, ортасында, аягъында – Е джазылады деген оюмгъа келедиле. Ол сёзде таууш, хариф санлары тенг болгъанын кёредиле.

Ючюнчю столбикде берилген сёзлени окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

– Ие, тюе, сюек деген сёзде ненча таууш эшитиледи? ([ийэ] – 3, [тюйэ] – 4, [сүйэк] – 5).

– Таууш, хариф санлары тенгмиди?

– Къайсы хариф эки тауушну белгилеб келеди?
(Ол алай ачыкъ тауушдан сора келгенлери ючюн болгъанын айыртыу;

Бегитиу ишле.

49-чу иш – устаз бла биргелей.

Энчи иш:

50-чю иш – Устаз, биринчи окъуучула бла биргелей ауаздан тинтиб, алай береди энчи ишлерге.

Энчи ишни тинтиу:

Хар вариантдан 2-шер адамны дефтерин алыб, бир окъуучу да орнундан ишни ачыкълай, алай тинтерге боллукъду.

Хар джол сайын алай нек джазылгъанын соруулай, эсге сала, устаз сабийлеге джорукъну къайтаргъанлай турады.

Керилиу минут.

Джум да ач, джум да ач,

Арыгъанны тѳз да чач.

Къолну белге салайыкъ,

Ары-бери къарайыкъ.

Къолчукъланы кѳлтюрербиз,

Энди энишге иебиз.

Биз къууаныб дженгил-дженгил

Харс-харсланы тиебиз!

51-чи иш. Бу иш ауаздан тындырылады. Устазны сорууна сигнал карточкала бла (*Е бла Э джазылгъан*) джууаб къайтара, джорукъну ачыкълау.

Дерсни тамамлау:

Чам гынтдылы соруула.

«Сай» деген сѳзню кѳб ачхалы деген магъанада сѳз къалай этерге боллукъду? (*Сай – бай*).

«Май» атны баласы болаллыкъмыды? (*Май – тай*).

«Къаманы» къалай къаралтыргъа боллукъду? (*Къама – къара*).

«Къулакъ» бла как, баста булгъаргъа къалай этилсе боллукъду? (*Къулакъ – къалакъ*).

Ишни тамамлай, анга багъа салыу.

Юй иш: 51-чи иш.

9-чу дерс

КѳЧЮРЮУ. Э ЭМДА Е ХАРИФЛЕНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЛЕРИ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Э эмда е харифлени сѳзледе къалай джазылгъанларын бегитиу; нарт сѳзледе джетишмеген сѳзлерин толтура, байламлы тиллерин ѳсдюрюу эмда адамлыкъны шартларын – кеси адетлерине, тарихлерине, джырына-тепсеюуне сѳймекликлерин сингдириу.

Дерсни тамамлау мура ты: сынау кѳчюрюу ишни юсю бла 1-чи классда алгъан билимлерин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: дефтерле, къаламла, дневникле, керекли таблицала, къарачай-малкъар «Асланбий» тепсеюню видеоролиги.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Дерс китабны бетинде ишлеу.

Сынау кѳчюрюу. (Кѳчюрюуден алгъа сѳзлюк ишни бардырыу (байтал – тайы болмагъан ат).

Устазны окъууу.

Ушакъ:

– Бу хапармыды, джомакъмыды?

– Къайда болгъанды бу хапарда айтылгъан зат?

– Не дегенди тенглени бири?

– Ол бири уа къаллай джууаб къайтаргъанды?

– Къайсысы тюздю, сиз къалай излери эдигиз?

49-чу иш. «Бек багъалы неди?», 24-чу б.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, **51-чи ишни** тинтиу, соуулагъа джууаб этиу.

– Э харифден джазылгъан сѳзле къайсыладыла?

– Е харифден джазылгъан сѳзле уа къайсыладыла?

– Э да Е да джазылгъан сёзлени бир окъугъуз?

Бегитиу ишле китабны материалында.

53-чю иш. – Кесгин бетледе окъуу (устаз гинджи театрны амалын хайырландырады).

Джаздыргъан заманда сабийлеге айтым-айтым окъутдура, хар айтымны башха сабийге тинтдире, ишни толтурадыла.

Энчи иш.

52-чи иш. – Ишни устаз биринчи окъуучула бла биргелей ауаздан тинтиб, алай береди энчи ишлерге.

Керилиу минут.

Къарачай малкъар «Асланбий» тепсеуге къаратдыра, анда санланы къымылдатыуун эджиклетиу, харс урдура, ритмикасын эшитдирирге тырмашыу.

Тил байлыкъларын чемерлендириу.

(Нарт сёзле бла ишлеу – керекли сёзлени салыргъа, *Ээ* эмда *Ее* харифлени сёзледе тюрлерин тартыргъа. Болушлукъ сёзлени къангада джазыб кёргюзтюрге).

Эл сайын бир ёгюзюнг болгъандан *эсе*, эл сайын бир ... (*тенгинг*) болсун.

Билим – ... (*акъылны*) ачхычы.

Билим ат болуб да чабар, ... (*къуш*) болуб да учар.

Билими бар минг палахдан ... (*къутулур*).

«Билим адамгъа ... (*къанатды*).

«Билимни тюбю ... (*джокъ*).

Болушлукъ сёзле: джокъ, къанатды, къутулур, къуш, акъылны.

Дерсни тамамлау, ишге багъа салыу.

10-чу дерс

Ё ХАРИФНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: сёз чемерликлерин байындырыу; орфография билимлерин ёсдюрюу; адамлыкъны шартларын – туугъан джер-

ни аяргъа, сакъларгъа, аны бла ёхтемленирге нюзюр чакъыртыу эмда сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: Ё харифни къарачай эмда башха тилден кирген сёзледе къалай джюрютюлюуюн ачыкълау;

Дерсде окъуу керекле: дефтерле, къаламла, дневникле, керекли таблицала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу.

Соруулагъа джууаб этиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Ё Ё Ё ё ё ё Ёё ётмек сёз

чёгюч бёрю ёпке

Кёгюрчюн чёртлеуюк кёзюлдюреуюк

Ёпкелегеннге – ёпке хычын.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Бир терекде – джюз уя,

Джюз уяда – джюз бала. (*Чёртлеуюк кёкен*).

Башы – темир,

Къуйругъу – агъач. (*Чёгюч*).

Узакъдан къараб кёлтюрю,

Къатынга джууукъ келтирир. (*Кёзюлдюреуюк*).

Джангы дерсни ангылатыу. Дерс китабны бетинде ишлеу.

54-чю иш.

Устаз Ёё таууш бла харифни айтылгъаны бла джазылгъанын къайтаргады. Ишни ауаздан тинтедиле, къысха **У** бла къысха **И** болгъан сёзлени джазылыуларына да эс бёлюнеди (*ариулузгу, сейирсиндиреди, суу*). Ызы бла, сабийлени китаблары джабыкълай,

айтым-айтым устаз окъуб, бирер сабий къангада джаза, къалгъанлары – дефтерлеринде, бу халда къысха У бла къысха И-ни джазылыуун къайтара, Ё харифни да тюрюн тарта, ишни тындырадыла. Ызы бла, китабларын ачдырыб, хар ким кесини ишин тинтеди, халатларын ачыкълайды. (Къангада ишлегенлеге, артда соруула бериб, багъа салыргъа боллукъду).

Тема бла шагъырей этиу, таблица бла джорукъну бегитиу, эсге алыу.

Энчи иш.

55-чи иш. Алгъы бурун ауаздан Ё тауушну эки къауумда да башхалыгъын ачыкълау. (Биринчи къауум сөзле – къарачай сөзледиле. Экинчи къауум сөзле – башха тилден киргендиле).

Керилиу минут.

Китабда бегитиу ишле.

56-чы иш. – энчи толтурулады.

Сабийлени ёрге къобарыб, оюнну эсге тюшюре, айтдырыргъа, санларын къымылдатыргъа, джазгъанларын тинтерге.

Дерсни тамамлау:

– Э хариф къарачай сөздеде къалайда джазылады?

– Е хариф къарачай сөздеде къалайда джазылады?

– Ё хариф къарачай сөздеде къалайда тубейди?

Чам, гынтдылы соруула.

Къурукъдан суу алыргъа къалай боллукъду? (*Къурукъ – къутукъ*).

Тенгизде джюзген эм уллу джанууарны юрюрге юретирге боллукъмуду? (*Кит – ит*).

«Чоллакъны» (тикген машинаны халы чырмалгъан чюйкесини орунчугъун) бармакъсыз этерге къалай боллукъду? (*Чоллакъ – чоллакъ*).

1000-ни ёрге ёрлерге буюругъа юретигиз. (*Минг – мин*).

«Таракъ» бла аш джутаргъа къалай боллукъду? (*Таракъ – табакъ*).

Ишге багъа бериу, салыу.

Юй иш:

1. Ё харифи болгъан 20 сөз табыб джазаргъа.

Дерсин 5-6 минутха къысхартыб, табигъатдагъы къачхы тюрлениулени эсеблер мурат бла, сабийлени эшикге экскурсиягъа элтирге.

Экскурсияда эс бёлюннюк соруула:

– Джер къалай тюрленнгенди?

– Кек къаллай бетлиди?

– Терекледе чапыракъла къаллайладыла?

– Ийнели тереклени тюрленнгенлери эсленемиди?

– Хауа джылымыды, иссимиди, сууукъмуду, къургъакъмыды, мылымыды?

– Дагъыда къаллай тюрлениуле эследигиз?

(«Төгерек» оюнну ойнатыу. Төгерек сирелиб, къолларындан тутушуб, оюнну биргелей сөзлерин айтдырыб, экеуленни сайлайдыла. Бири киштик, бири – чычхан. Чычханны кюреннге (төгерекни ичине) иедиле, «киштикни» иймейдиле).

11-чи дерс

Ё ХАРИФНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЮ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Ё харифни джюрютюлюуюн къайтарыу; табигъатда сейир тюрлениулени юсю бла ашхы адамлыкъ эмда чыгъармачылыкъ сезимлерин байындырыу

Дерсни тамамлау мураты: сөздеде Ё харифни джюрютюлюуюн бегитиу.

Дерсде окъуу керекле: къачхы макъам, видеоролик неда къачхы суратла бла, картла бла слайдла, керекли дидактика карточкала, таблица.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ё харифи болгъан сёзлени окъутуу, магъаналарын ачыкълау.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Ё Ё Ё ё ё ё Ёё Ёё Ёё ёртен ёретин

Отну кёсеу, терезе кёзле, гёзен, кечеги бёрк, кёзлюкле

(Устаз элберле окъуй, аланы биячаларыны магъаналарын ангылашдыра, дефтерлеге ариу джаза барадыла. Ё харифни тубюн тарта, аны сёзде орнун айыртадыла).

Бир къызыл ёгюзюм барды да,
Басхан джери къызыл болады. (*Ёртен*).

Къызыл ийнекни – къызыл танасы. (*Отну кёсеую*).

Бёлюм-бёлюм талала,
Ырджылары – къангала. (*Терезе кёзле*).

Ичинде болмагъан джокъду –
Амма ачхычын бермейди. (*Гёзен*).

Кюндюз – тешиле,
Кече – кийиле. (*Кечеги бёрк*).

Кеси кёре билмейди,
Кёрмегеннге кёргюзеди. (*Кёзлюкле*).

Кёрген кёзню ау этер,
Кёрмегенни сау этер. (*Кёзлюкле*).

Бир ёгюзюм барды да,
Не ичиреме, не ичиреме –
Суудан тоймайды. (*Гёген*).

Джангы дерсни ишлерин тинтиу. Сёз чемерликлерин байындырыу.

Слайдла бла неда видероликде къачда тюрлениулеге къаратдырыу, келишген макъам согъула.

Ушакъ бардырыу:

– «*Экскурсия*» деген сёзню магъанасын ким айтыр? (Экскурсия деб, къайры болса да бир мурат бла,

сёз ючюн, кеси кёзю бла къараргъа, тинтерге, джыяргъа дегенча ишлеге баргъан джерге айтадыла).

– Не кёрдюгюз экскурсияда? Хар ким кесини кёргенин, джыйгъанын айтсын.

– Табигъатда не тюрлениуле бар эдиле?

– Эм бек неге сейирсиндигиз. (Тереклени сейир бояуларына. Ала бютюн бек учундурадыла кёлюнгю).
Дерс китабны бетинде ишлеу.

Энчи иш: **57-чи иш.**

Ишни «Къачхы кюн къоянны къуйругъуча къысхады» деб бош айтылмайды деб, алай башларгъа боллукъду. Бу нарт сёзню, къысха болгъанлыгъына, къалай уллу магъанасы болгъанын айырыб айтыргъа тыйыншлыды.

(Устаз ишни сабийлени бары бла ауаздан тинтеди. Бу энчи джазма ишге, къайтарыб тинтилмегенлей, багъа алай салынады).

Дерсни тамамлау.

1. Соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа бериу, салыу.

2. Юч хариф сёз – мийик джер,
Огъарыдан къарайды,
– укъ къошулса ызындан,
«Гак-гак» этиб башлайды. (*Тауукъ*).

Юй иш: **58-чи иш.**

12-чи дерс

**Ю харифни ДЖЮРЮТЮЛЮЮЮ.
Айырыу диктант**

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Ю харифни сёздеде джюрютюлюююн (айтылыуун эмда джазылыуун) ачыкълау, сёз чемерликлерин байындырыу; адамлыкъны шартларын – табигъатны сакълаугъа эмда аны аяугъа учундуруу сезимлерин «уята»,

зоопаркда джаныуарлагъа джазыкъсынмакълыкъны, аны бла бирге аладан (джыртхыч джаныуарладан) баш сакълай билирге кереклисин билдириу.

Дерсни тамамлау мураты: **Ю** харифни сёздеде джюрютюлюуюн (айтылыуун эмда джазылыуун) ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: «Джюу-джюу, джю-джаларым» деген джырчыкъны джазымы, керекли таблицала, дидактика (**Й** бла **Ю** эмда **У** джазылгъын) карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 58-чи ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Ю Ю Ю ю ю ю Юю Юю юл-ле юй юй-де-ги

Юйге керек тыбыр, андан сора – тытыр.

Нарт сёз бла шагърей этиу, магъанасын ачыкълау, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

Ю харифни джюрютюлюуюн былай ангылатыргъа боллукъду. Сынаргъа, айыртыргъа бу сёзлени берирге боллукъду:

Юй [юй]	Тюлкю [тюлкю]	боюн [бойун]
Юч [юч]	Мюйюз [мюйюз]	союм [сойум]
Юлле [юле]	Кюйюз [кюйюз]	къоюн [къойун]

Берилген сёзлени окъуйдула, хар сёзде **Юю** харифни къалай келгенине эс иедиле, сёзню аллында, тунакыладан сора сёзню ортасында эмда аягъында келсе, бир тауушну белгилегенин кёредиле, ючюн-чю столбикде берилген сёздеде **Ю** хариф ачыкъладан сора келиб, эки тауушну [йу] белгилегенин кёредиле

(оюн – [ойун], союм – [сойум], къоюн – [къойун]); [йу] тауушланы орнуна **Ю** харифни джазылгъанын айырадыла.

Таблицала бла ангылатыу, дидактика карточкала бла ишлеу, джорукъну ачыкълау.

Дерс китабны бетинде ишлеу.

60-чы иш. – Устаз бла биргелей толтурулады.

61-чи иш. – *Айырыу диктант.* Сабийле биринчи китабда назмуну эсде тутадыла, **Ю** харифи болгъан сёзлени айырадыла, китабланы джабадыла.

Устаз джангыдан текстни окъуйду, сабийле энди энчи-энчи **Ю** харифи болгъан сёзлени, устазны окъу-гъанындан айырыб, дефтерлерине джазадыла.

Былайда тюз-терс этгенин айырмагъанлай, бир окъуучуну къангада джаздырыргъа боллукъду, артада тинтген сагъатда аны ишине къараб тинтерге тынч болур ючюн. Ол сабийни ишин да сынаб, багъа салыргъа керекди.

Керилиу минут. «Джюу-джюу, джюджаларым» деген ёхтемлендирген джырчыкъ бла керилиу минутну заманында санланы кымылдатыу.

Сёз чемерлендириу.

59-чу иш. Ушакъ:

– Не джанчыкъладыла суратдагъыла?

– Джетмеген не барды тауукъну юйюрюнде? (*Аталары Гугурукку*).

Башы – таракъ,

Къуйругъу – оракъ. Неди бу? (*Гугурукку*).

Не анасы табмагъан,

Не атасы табмагъан. Бу уа неди? (*Джюджек*).

Къол бла бир саугъасы,

Эл бла бир къаугъасы. Бу неди? (*Тауукъ*).

Бир анада – джыйырма бала,

Барысы да – бир джылгъы. (*Гурт тауукъну джюджеклери*).

– Къаллай бир кюн джатады тауукъ гурт? Ким биледи? (21 кюн).

– Ол ашамай къалай турады? Огъесе ашаймыды? (Тауукъгъа гурт джатхан сагъатда къатына суучукъ бла ашарыкъ салыб турургъа керекди. Аш-суу болса да, ол бир 10 минут чакълыгъа чыгъыб, ташчыкъла чёблеб, къанатларын джайыб, «физкультурачыкъ» этиб, алай джатады гаккыларына. Ол гаккыла чыртда сууумазгъа керекдиле.)

Бу берилген материалдан хапарчыкъ джарашдырыб, дефтерлеге джазаргъа.

62-чи иш – ауаздан тындырылыу.

Дерсни тамамлау, теманы бегитиу, соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

Юй иш: 62-чи иш.

13-чю дерс

Ю ХАРИФНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЮ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Ю харифни сёздеде джюрютюлюуюн (айтылыуун эмда джазылыуун) ачыкълау, сёз чемерликлерин байындырыу; адамлыкъны шартларын – табигъатны сакълаугъа эмда аяугъа учундуруу сезимлерин «уята», зоопаркда джанууарлагъа джазыкъсынмакълыкъны, аны бла бирге аладан баш сакъларгъа кереклисин билдириу.

Дерсни тамамлау мура ты: Ю харифни сёздеде джюрютюлюуюн (айтылыуун эмда джазылыуун) ачыкълау эмда бегитиу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица, суратла, макъамла, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Элберле:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 62-чи ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Ю Ю Ю ю ю ю Юю Юю Юю

Тёгереди – къара къая,
Ортасында – акъ мая. (*Чоюн бла сют*).
Юч кишини – бир сархы. (*Ючаякъ*).

Чачакъ-чачакъ – чачы,
Сютю – туздан ачы. (*Такъюзюк терек*).

Эшмелери – кёк,
Ийнелери – кёб,
Кёгетлери – кысты,
Берген сютю – мысты. (*Тюртю терек*).

Тау башында – мияла мынчакъла. (*Джюзюм*).

Юй джанууарла – ит, киштик...

Кийик джанууарла – айю, аслан, къаплан, бёрю, борсукъ, кирпи, къоян, сюлеусюн, тюлкю.

Элберле бла шагъырей этиу, билячаларын айтыб, тил чемерликлерин байындыра, 33-чю бетде суратларын кёргюзте, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу. Дерс китабны бетинде ишлеу.

Таблица бла ангылатыу, дидактика карточкала бла ишлеу ([й] бла [у]), джорукъну ачыкълау.

63-чи иш. Устазны болушлугъу бла.

Керилиу минут.

Къакъ-къакъ къаргъала
Къанатлары бла къагъалла,
Ёрге келиб къоналла,
Арпа чёблеб тоялла.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

64-чю. Дидактика карточкалары хайырландыра (*Й бла Ю эмда У джазылгъын карточкала*), ауаздан, андан сора тындырыу.

Дерсни тамамлау, дерсен оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

Чам, гынтдылы соруула.

Мияла сауут ташха тийсе, санаргъа боллукъмуду? (*Сынар – санар*).

Багъырны джигит этерге къалай болады? (*Багъыр – батыр*).

Джангы бузоулагъан ийнекни сютюн сѐлешичю этерге боламыды? (*Уууз – аууз*).

Юй иш: 65-чи иш.

14-чю дерс

Я ХАРИФНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЮ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Я харифни джюрютюлюуюн ачыкълау, я хариф болгъан сѐзлени ачыкълау

Дерсни тамамлау мураты: Я харифни джюрютюлюуюн ачыкълау; я хариф болгъан сѐзлени ачыкълау; ё харифни джазылгъанын къайтарыу, адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 65-чи иш.

Хат тюзетиу эмда сѐзлюк иш.

Я Я Я я я я Яя Яя Яя агъач къоян
айю къоян **уучу**

Нарт сѐзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къа-нгада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

– **Я** хариф ачыкъладан сора келсе, эки тауушну ([а-йакъ] – аякъ, [тайакъ] – таякъ, [йа] тауушну орнуна **Я** харифни джазылгъанын айырадыла.

Бизни тилибизге башха тилледен кирген сѐздеде (ясли, яхта, январь дегенча) **Я** хариф эки тауушну белгилесе да, сѐзню аллында **Я** хариф джазылгъанын эсгертеди ([йасли] – ясли).

Ё хариф къарачай тилде бир харифни белгилегенин (сѐзню къалайында келсе да) айтады (ѐгюз, кѐз, бѐл, д.б.к. сѐздеде). Орус тилден кирген сѐздеде (ѐлка дегенча) сѐзню аллында **Ё** хариф эки тауушну белгилегенин устаз айтады ([йолка] – ѐлка).

Дерс китабны бетинде ишлеу.

Таблица бла ангылатыу, дидактика карточкала бла ишлеу, джорукъну ачыкълау.

66-чы иш. – устаз бла биргелей.

Керилиу минут

Бу сейирликге къара:

Къалай гитчечикбиз биз!

Ёрге къобдукъ, созулдукъ,

Уллучукъла биз болдукъ!

67-чи иш. – транскрипциясын этдире, сѐзлени алай джаздырыу, сѐз ючюн: аякъ – [айакъ], туякъ – [туйакъ]...илячин – [илячин]...)

Нарт сѐзлени тинтиу.

68-чи иш.

Ду-ни-я-да [ду-ни-йа-да] байлыкъ билимди. Къушну баласы у-я-сын-да [у-йа-сын-да] не кѐрсе, учханында аны этер.

Дерсни тамамлау.

Дерсен оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

Юй иш:

Я я таууш бла харифлери болгъан 5 нарт сѐз табыб джазаргъа.

15-чи дерс

СЁЗЛЮК ДИКТАНТ. Я ХАРИФНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЮ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Я харифни сёзню аллында эмда ортасында келгенин, айтылыуун эмда джазылыуун ачыкълау; сёзню ортасында неда аллында келгенде хариф эмда таууш санын ачыкълау; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: Я харифни джюрютюлюуюн бегитиу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, нарт сёздеде **Я** харифни джазылыуун ачыкълау.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Къ Къ Къ къ къ къ Къкъ Къкъ Къкъ
къоян Къобан къая

Къалгъан ишге къар джауар.

Къалам – тилни тылмачы.

Къанатлыла да юйюр-юйюр къонадыла.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къа-нгада, дефтерледе джаздырыу.

Сёзлюк диктант.

Минги Тау, къарачай халкъ, нартюх, гёлендир, чыпчыкъла, чууакъ кёк, алгъыш, чюгюндюр, кюй-юз, таурух, кёмюк, ётмек, эмеген, терезе, элек, кёгюрчюн, чёртлеуюк, кёзюлдюреуюк, джаныуар.

Дерс китабны бетинде ишлеу. Дерсни бегитиу.

Таблица бла ангылатыу, дидактика карточкала бла ишлеу, джорукъну ачыкълау.

Керилиу минут

Къакъ-къакъ къаргъачыкъла
Къанатлары бла къагъалла,
Ёрге келиб къоналла,
Арпа чёблеб тоялла.
Бу сейирликге къара:
Къалай гитчечикбиз биз!
Ёрге къобдукъ, созулдукъ,
Уллучукъла биз болдукъ!

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

69-чу иш. – Биринчи устаз бла ауаздан, ызы бла сабийлеге энчи толтурургъа теджерге.

70-чи иш – ауаздан.

Дерсни тамамлау.

Дерсни тамамлагъан соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

Гынтдылы соруула.

Хурджунунда джюрютюучю къол керек (т . . . къ) – таракъ.

Алауганны джашы джигит нарт (Къ а . . й) – Къа-рашауай.

Джауда биширилиучю хант (л . . . м) – локъум.

Халат маталлы кийим (. б .) – аба.

Эм джууукъ ахлы (. н .) – ана.

Базыкъ тюк (къ . .) – къыл.

Юй иш: 70-чи иш.

16-чы дерс

У (КЪЫСХА) ХАРИФНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЮ. ЭСГЕРТИУ КЁЧЮРЮУ.

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: **У** (къыс-ха) харифни джюрютюлюуюн ачыкълау; аны сёздеде табыу; ачыкъ у тауушдан башхалыгъын чертиу;

къысха у харифни къалайда джазылыуун эсеблеу; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: У (къысха) харифни джюрютюлюуюн ачыкълау эмда аны ачыкъ у тауушдан башхалыгъын чертиу;

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 70-чи ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

У У У у у у Уу Уу Уу

Уллу къулакъ буз бугъунчакъ оюн тау сау саулакъ сууукъ

Усталыгъы болгъан ач къалмаз.

Усталыгъы болмагъан факъыр болур.

Урламагъан – адам улу,

Урлагъан – харам гылыу.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къа-нгада, дефтерледе джаздырыу, ачыкъ [у] таууш бла тунакы къысха [у]-ну айтдырыб, тенглешдирирге. Джазыуда сёзлени тюрлерин тартдырыргъа.

Джангы дерсни ангылатыу. Дерс китабны бетинде ишлеу.

71-чи иш.

Устаз бла биргелей джазгъанда ачыкъ тауушла бла харифлени таба, ачыкълай барыргъа.

Турма бек джылыны суймейди. Пурч эт хант-ны татлы этеди...

Таблицала бла окъутуу, ангылатыу (37-чи б.):

Сёзлени окъуу (уллу, къулакъ, буз). Бу сёзледе **У** таууш – ачыкъ тауушду.

Экинчи сафда сёзлени окъутуу (тау, сау, суу, хауа). Бу сёзледе **У** таууш – тунакы тауушду, ол себеден къысха айтылады...

Дидактика карточкала бла ишлеу, джорукъну ачыкълау, китаб бла ишлеу.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

72-чи иш.

Таулу, учуучу, буу, уууч, сууукъ, томурау, къалау.

Керилиу минут

Джум да ач, джум да ач,

Арыгъанны тёз да чач.

Къолну белге салайыкъ,

Ары-бери къарайыкъ.

Къолчукъланы кёлтюрөбиз,

Энди энишге иебиз.

Биз къууаныб дженгил-дженгил

Харс-харсланы тюрөбиз!

73-чю иш. Ачыкъ **У** бла къысха **У**-ну башхалыгъын бегитиу.

Эсгертиу кёчюрюу.

Бизни республикабызда баргъан суула кёбдюле.

Аланы эм уллулары Къобан суу бла Теберди сууду-ла. Къыш сууукълада гитчерек суула бузлайдыла. Уллу суула уа не бек сууукълада да буз тюрюне бугъунуб къалмайдыла.

(Устаз джазылгъанны айта, сабийле ызындан шош ауаз бла къайтара, китабха къарай, алай джазадыла ишни).

Кёчюрюу джорукъну ачыкълау. (38-чи таблица-гъа къараб).

74-чю иш. Джорукъну ачыкълау, бегитиу:

Къарачай сёзледе къысха **У** эки ачыкъ тауушну арасында келсе, кёчюргенде къысха **У** экинчи бёлюмге къошулады.

Су-уукъ, бу-уун, джа-уум, джу-уун, къуй-макъ, ту-уар, бу-руу, ба-уур.

Дерсни тамамлау, дерсен оюм чыгыарыу; соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

Юй иш: 75-чи ишни тинтиу.

17-чи дерс

У (КЪЫСХА) ХАРИФНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЮ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: У (къысха) харифни джюрютюлюуюн ачыкълау; аны ачыкъ у тауушдан башхалыгъын чертиу; адамлыкъны шартларын – бир-биринге болушмакъны, сакълыкъны – ангылатыу эмда джазыкъсынмакълыкъ сезимлерин «уятыр» ушакъ бардырыу.

Дерсни тамамлау мура ты: У (къысха) харифни джюрютюлюуюн ачыкълау эмда аны ачыкъ у тауушдан башхалыгъын чертген бла къалмай, аны кёчюрюуде бёлюмде орнун айыртыу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, макъамла, суратла, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 75-чи ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, магъаналарын ачыкълау, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Дж Дж Дж дж дж дж джа джу джы джууукъ

Джылда бир джангы зат эшитмеген къулакъ сангырау болур.

Джылыу джокъда – джашау джокъ.

Джангы дерсни тинтиу. Дерс китабны бетинде ишлеу.

Таблицала бла джорукъну къайтара, дидактика карточкала бла ишлеу, джорукъланы ачыкълау, китаб бла ишлеу.

76-чы иш.

(Зууулдайды, солуусуз, тохтаусуз)

77-чи иш.

(Сууукъ, улакъ, бауур, ачыулан, ууал, къаудан, джууукъ, урлукъ, къорлукъ, умур).

Керилиу минут.

Бир тау макъамгъа кёре, не тепсетирге, не харс урдуругъа.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

79-чу иш.

Дерсни тамамлау, теманы бегитиу, соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

Юй иш: 78-чи иш.

18-чи дерс

ДИКТАНТ. У (КЪЫСХА) ХАРИФНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЮ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: ачыкъ тауушланы къарачай тилде джюрютюлгенлерин бегитиу; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мура ты: озгъан дерс-леде орфограммаланы тюз джаза билгенлерин эсеблеу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Диктант джазаргъа хазырланыу. Ал дерсде билгенлерин къайтарыу.

Соруулагъа джууаб этиу; *тик ёрге* эмда *бир-бирибизни* деген сёзлени къангада тюз джазылгъанларын кёргюзтюу эмда тинтиу.

– Э бла Е къалай джазыладыла сёздеде? (Сёзлени аллында Э, ортасында Е джазылады: эгеч..).

– [Ю] таууш къарачай тилде джазмада къалай джазылады? (1.Сёзюу аллында неда тунакы тауушдан сора келген [ю] башха тюрлю эшитиледи: [тюлкю] – тюл-кю, [тюрлю] – тюр-лю, [ючгюл] – юч-гюл... Быллай [ю] къарачай тилни энчи тауушуду, кеси да бир хариф бла белгиленеди – Ю бла.

2.Къарачай тилде къаты ачыкъладан сора [йу] тауушла эшитиле эселе, аланы орунларына Ю хариф джазылады:[уйукъ] – уюкъ, [ойун] – оюн, [чойун] – чоюн...)

– Ё хариф ненча тауушду къарачай тилде? Къалай джазылады? (Къарачай тилде [ё] – джумушакъ ачыкъ тауушду. Ол кёкёбюсюне биринчи бёлюмде келеди, кеси да джазмада бир харифди: [чёгюч] – чёгюч, [ёгюз] – ё-гюз...).

– Я хариф къачан джазылады къарачай тилде? (Къарачай тилни сёзлеринде ачыкъ тауушдан сора [й] бла [а] тауушла эшитилселе, аланы орнуна Я джазылады: [тайакъ] – таякъ, [айакъ] – аякъ, [уйа] – уя...).

– У хариф къалай джюрюйдю къарачай тилде? (Къарачай тилде Уу хариф эки тюрлю тауушну белгиледи: 1) къаты ачыкъ таууш – уллу, къулакъ, буз; 2) къысха у къарачай сёздеде ачыкъ тауушдан сора – тау, сау, суу, хауа – неда эки ачыкъ тауушну арасында тубейди – сууукъ, джууукъ, джауум, бауур...).

Диктант

Тауну этегинде джаяу джолчукъ барды. Ол тик ёрге бармайды. Аякъларын арымай бараса. Къамал бла мен ол джолчукъ бла джюрюрге бек сюебиз. Былайда къоянла, тюлкюле, айюле тубер-

ге боллукъдула. Биз алайда бир-бирибизни къоюб кетмейбиз.

(32 с)

(Тюблери тартылгъан орфограммалагъа эслерин бура барыргъа боллукъду).

Керилиу минут.

Тау макъамгъа кёре, не тепсетирге, не харс урдурургъа.

Озгъан дерсни бегитиу.

Джорукъну ачыкълау, теманы бегитиу, соруулагъа джууаб этиу:

– Ачыкъ тауушла ненчадыла? Къайсыладыла?

– Ачыкъ харифле ненчадыла? Къайсыладыла?

– Къаты ачыкъ тауушланы айтыгъыз.

– Джумушакъ ачыкъ тауушланы айтыгъыз.

– Эки тауушну белгилеген ачыкъ харифле къайсыладыла? (Я бла Ю).

С ё з ю ч ю н :

къмар – [к'амар] – 5 хариф, 5 таууш;

къоян – [къойан] – 4 хариф, 5 таууш;

тюлкю – [тюлкю] – 5 хариф, 5 таууш;

чоюн – [чойун] – 4 хариф, 5 таууш.

Дерсни тамамлау: ишге оюм чыгъарыу эмда багъа салыу.

19-чу дерс

ТУНАКЫ ТАУУШЛА БЛА ХАРИФЛЕ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: тунакы тауушла бла харифледен билимлерин къайтарыу; тунакы тауушланы джумушакъ эмда къаты болургъа болурларын юлгюледе сюзюу; таууш эмда хариф тинтиуню къайтарыу; тунакылада джумушакълыкъны къалай белгиленнгенин ачыкълау; къысха У-ну ай-

тылгъанын эмда джазылгъанын къайтаргъан ишлени бардырыу; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: тунакы тауушланы джумушакъ эмда къаты болургъа болурларын юлгюледе сюзюу

Дерсде окъуу керекле: «Тепенаны» макъамы, дерсге керекли таблица, дидактика карточка.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

*К К К к к к Кк Кк Кк кёккюкюреди гёбелекке
Келдинг эсе – хош келдинг, чакъырылмагъанлай бош келдинг.*

Кеси кюлкюлюк адамлагъа кюлюр.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей эте, магъаналарын, тюз джазылыуларын ачыкълау, кесинги къайда да ариу тутаргъа кереклисин, кесинги ариу тутханынг – ол кесинги бетинг, сыйынг болгъанын чертиу; къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу. Дерс китабны бетинде ишлеу.

Ачыкъ харифлени тюз джазылыу джорукъларын айыргъандан сора, тунакы тауушла бла харифлеге кёчедиле. Тунакыладан 1-чи классда да алгъандыла билим, аланы къалай айтылыуларындан хапарлыдыла.

Китабны бетлеринде ишлени тинте, тунакы тауушланы къайтарадыла.

81-чи иш – устаз бла биргелей.

Бешик, гёбелекке, деменгили, джюджек, зыккыл, кюлюш, къаз...

82-чи иш – 1-чи къауумгъа, **83-чю иш** – 2-чи къауумгъа джораланады. Былайда къауумланы, «солджаны» неда «онгджаны» деб, бирлешдирирге болады. Къауумлагъа (группалагъа) бир-бирлерине болу-

шургъа керекди, бир оноуда бирлешиб «ишлерге» юретиу излемле бериледиле.

82-чи иш.

Лампа, мамурач, нал, (нз бла башланган сёз джокъду), пил, раса, сыбызгы...

83-чю иш.

Рахат, учады, эришиуле...

Ызы бла ишле башха-башха тинтиледиле.

Бегитиу ишле.

Таблица бла ангылатыу (42-чи, 43 б.), дидактика карточка бла ишлеу, джорукъну ачыкълау, китаб бла ишлеу.

85-чи иш – устаз бла биргелей.

Сауутланы, къайсычыкъды, алай, таймай, Лейланыкъды.

86-чы иш – устаз бла биргелей.

Джай, макъачыкъ, къур-къур, джюджекчик, джюу-джюу, къаргъачыкъ, къар-къар, къалай.

Не харифи болгъан сёз джокъду.

Керилиу минут. «Тепенаны» макъамына кёре, санланы къымылдатыу эмда ритмикасын айырыу.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

87-чи иш.

Гёбелекке

Анга киши тиялмаиды,

Ууучуна джыялмаиды.

Кийимлери – кёз алдагъан,

Кёкде учуб, къанат джайгъан.

Дерсни тамамлау.

1.Дерсден оюм чыгъарыу.

88-чи иш – ауаздан.

Соруулагъа джууаб этиу:

– Къарачай тилде тунакы тауушла ненчадыла?

– Джумушакъ белги (ь) бла къаты белги (ъ) таууш белгилеймидиле?

4. Ишге багъа салыу.

Юй иш: 89-чу ишни ауаздан тинтиу.

20-чы дерс

ЗЫНГЫРДАУУКЪ ЭМДА САНГЫРАУ ТУНАКЫЛА

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Зынгырдауукъ эмда сангырау тунакыладан билим бериу; аланы айтылгъанларында башхалыкъны ангылатыу; берилген сёзлени бирча шартларын джыйыб, аланы къауумларгъа (тереклени атларын); адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: Зынгырдауукъ эмда сангырау тунакыладан билим бериу; аланы айтылгъанларында башхалыкъны ангылатыу

Дерсде окъуу керекле: «Тепенаны» макъамы, керекли таблица, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 89-чу ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Гъ Гъ Гъ гъ гъ гъ Гъгъ Гъгъ

Дагъан тогъай чепкен месси къаптал танг

Ётюрюкню къуйругъу – бир тутум.

Джууукъдагъы – джууукъ, узакъдагъы – сууукъ.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, ётюрюк адамны бир къарыусуз шарты болгъанын ачыкълау:

– Ётюрюкчю адамны киши сыйламайды, аны бла киши шохлукъ джюрютмейди. Ётюрюкчю кесини

сёзлерине къаршчы барыб къалса, бедишлик болады. Анга андан сора киши ийнанмайды. Анга киши ышанмайды, биягъы алдарыкъды деб...

Бу халда нарт сёзлени магъаналарын сюзюу, эсде тутдуруу; къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

Тунакыладан 1-чи классда да алгъандыла билим, аланы къалай айтылыуларындан хапарлыдыла. Экинчи классда зынгырдауукъла сангырау тунакылары окъуйдула. Аланы къалай айтылгъанларындан хапар аладыла.

Бу ишни баджарыр ючюн, быллай сёзле бериледиле: бай – пай, дау – тау, джал – чал, зал – сал, гюл – кюл...

Зынгырдауукъла бла сангыраулары айыра, бу оюмгъа келедиле. **Къуру даурдан къуралгъан тунакыгъа сангырау, даур бла ауаздан къуралгъанна зынгырдауукъ тунакы дейдиле.**

90-чы ишге къарау, оюм чыгъарыу. Ызы бла таблица бла ангылатыу (45-чи б.).

91-чи иш. Дидактика карточкала бла ишлеу (сангыраугъа – С, зынгырдауукълагъа – З харифлени кёргюзте, сёзлени биргелей къауумлау, джорукъну ачыкълау эмда бегитиу.

Керилиу минут. «Тепенаны» макъамына кёре, санланы къымылдатыу эмда ритмикасын айырыу.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу

94-чи иш.

Заман, танг, дагъан, тогъай, бабуш, дугъум, къамыжакъ, джюджек, вагон, буу, тай, тууар, ийнек.

Дерсни тамамлау

Дерсден оюм чыгъарыу; 95-чи ишни ауаздан тинтиу.

Ишге багъа салыу.

Юй ишни ауаздан тинтиу: 95-чи иш.

21-чы дерс

ЗЫНГЫРДАУУКЪ ЭМДА САНГЫРАУ ТУНАКЫЛА

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: зынгырдауукъ эмда сангырау тунакыладан билим бериу; аланы айтылгъанларында башхалыкъны ангылатыу; берилген сёзлени бирча шартларын джыйыб, аланы къауумларгъа (тереклени атларын); адамлыкъны бир шартын – учхара сёлешгенни, адамны сёзюн этгенни учузлугъун, адамгъа заранын ангылатыу.

Дерсни тамамлау мураты: тунакыланы зынгырдауукълагъа эмда сангыраулагъа бёлюннгенлерин билдириу.

Дерсде окъуу керекле: «Тепенаны» макъамы, керекли таблицала, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

С С С с с с Сс Сс Сс са-бий суу сау-лукъ

Сюйген адамынг – кёзюнгден айтыр, сюймеген адамынг – ызынгдан айтыр.

– Нек айтылады былай? (Сюйген адамынг сени иги болурунгу излейди, аны ючюн ол бир зат ангылашынмаса, аны тюзетирге излейди – бетингден айтады. Сюймеген адам а. Сеннге аман айтыб, хыликге этерге сюеди. Сыйынгы тюшюреди.)

Соруу джوماкъланы сюую. (Билячаларын ачыкълау эмда джазыу).

Дунияда эм акъ не затды? (*Къар*).

Хар тилде ким сёлешеди? (*Къая къызы*).

Дунияда тойгъаны джарашхан неди? (*Къой*).

Кеси тенгли къоргъашынны не зат кёлтюреди? (*Къумурсха*).

Дунияда эм таза не затды? (*Суу*).

Мал джердеми кёбдю, суудамы кёбдю? (*Сууда*).

Дунияда ёлмеген не затды? (*Тюз сёз*).

Джангы дерсни ангылатыу:

Таблица бла джангы дерсни ангылатыу (46-чы бетде):

– **Б-п, в-ф, г-к, гъ-х, д-т, ж-ш, дж-ч, з-с** тауушланы къуралыуларын тинтиу, эсеблеу, таблицагъа кёре, зынгырдауукъланы бир тизгиннге, сангыраулары экинчи тизгиннге къауумлау, къуралыуларында башхалыкъларын тенгleshдириу эмда сюую.

Дидактика карточкала бла ишлеу (зынгырдауукъланы сангырау нёгерлерин кёргюзтюу), джорукъну бегитиу, китаб бла ишлеу:

92-чи иш. – Устазны болушлугъу бла.

93-чю иш – Устаз бла биргелей.

Керилиу минут. «Абезекни» макъамына кёре, санланы къымылдатыу эмда ритмикасын айырыу.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

94-чю иш.

Заман, танг, дагъан, тогъай, бабуш, дугъум, къа-мыжакъ, джюджек, вагон, буу, тай, тууар, ийнек.

Бегитиу ишле.

96-чы иш – ауаздан толтуруу.

Фонетика айырыу (ауаздан).

Чычханчыкъдан – [чыч-хан-чыкъ-дан] – 4 бёлум, басым 4-чю бёлумге тюшеди, 12 таууш, 12 хариф, 8 тунакы, 4 ачыкъ таууш:

[ч] – тунакы, сангырау, къаты, нёгерли – [дж-ч];

[ы] – ачыкъ, къаты;

[ч] – тунакы, сангырау, къаты, нёгерли – [дж-ч];

[х] – тунакы, сангырау, къаты, нёгерли – [х-гъ];

[а] – ачыкъ, къаты;
[н] – тунакы, зынгырдауукъ, къаты;
[ч] – тунакы, сангырау, къаты, нёгерли – [дж-ч];
[ы] – ачыкъ, къаты;
[къ] – тунакы, сангырау, къаты;
[д] – тунакы, зынгырдауукъ, къаты, нёгерли – [д-т];
[а] – ачыкъ, къаты;
[н] – тунакы, зынгырдауукъ, къаты.

Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу, соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

– Бу нарт сёзню къалай ангылайсыз: *«Кюч билимдеди, билим да кючдеди»?*

(Билими болгъан адам акъыллы адам болады. Билимли болур ючюн, кёб окъургъа, кёб кюреширге керекди. Къарыуусуз неда эринчек адам аллай бир ишлеяллыкъ тюлдю... Аны ючюн айта болурламы, «Кюч билимдеди, билим да кючдеди» деб?)

Юй иш: 95-чи ишде – сангырау тунакыланы тюблерин тартаргъа, 97-чи ишде «карандаш» деген сёзге фонетика айырыу этерге.

22-чы дерс

КЁЧЮРЮУ. КЪАТЫ (Ъ) ЭМДА ДЖУМУШАКЪ (Ъ) БЕЛГИЛЕНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЛЕРИ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: къаты (ъ) эмда джумушакъ (ъ) белгилени айтыуда эмда джазыуда башхалыкъларын айыртыу; сёзню тюрлендирген кёзюуде аны ахырындагъы джумушакъ белги (ъ) джазылмагъанын чертиу; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: къаты (ъ) эмда джумушакъ (ъ) белгилени айтыуда эмда джазыуда башхалыкъларын айыртыу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу.

95-чи ишни – сангырау тунакыланы тюблерин къалай тартханларын тинтиу, **97-чи ишни** («карандаш» сёзню фонетика айырыуун ачыкълау).

Карандаш – [ка-ран-даш] – 3 бёлюм, басым 3-чю бёлюмге тюшеди; 8 хариф, 5 тунакы таууш, 3 ачыкъ таууш:

[к] – тунакы, сангырау таууш; къаты, нёгерли [г-к]

[а] – ачыкъ, къаты таууш;

[р] – тунакы, зынгырдауукъ, къаты;

[а] – ачыкъ, къаты таууш;

[н] – тунакы, зынгырдауукъ, къаты;

[д] – тунакы, зынгырдауукъ, нёгерли [д-т], къаты;

[а] – ачыкъ, къаты таууш;

[ш] – тунакы, сангырау таууш; нёгерли [ж-ш], къаты.

Кёчюрюу.

99-чу иш – Кёчюрюб, нёгерли зынгырдауукъланы тюблерин тартыргъа.

Бизни орамда къарт акка джашайды...

Ишни «*Къартланы сёзлери – нарт*» деген нарт сёзле бла бошатыргъа.

Джангы дерсни ангылатыу:

Джумушакъ белги (ъ) бла къаты белги (ъ) таууш белгилемегенлерин, башха тилледен кирген сёзде тюбегенлерин таблица бла (49-чу б.) ангылатыу, дидактика карточкала бла (Ъ бла Ъ) ишлеу, джорукъну бегитиу.

100-чю иш – устаз бла биргелей «сынджыр» амал бла толтурулады.

(Письмо [п'исмо], культура [кул'тура], сентябрь [с'энт'абрь], больница [бал'ница], Ставрополь [Ставрал'пол], пальто [пал'то]).

101-чи иш – устаз бла биргелей (бир окъуучу къагда джазыб) толтурулады.

(Съезд [с'йэст], подъезд [под'йэст]).

Сёзню тюрлендирген кёзюуде аны ахырында джумушакъ белги (Б) джазылмагъанын чертиу (50-чю бетдеги таблицагъа кёре).

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

102-чи иш. (Устаз бла биргелей, алгъы бурун ауздан тинтиледи).

(Сентябрда, октябрь, ноябрда, декабрь).

Дерсни тамамлау, теманы бегитиу, соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

– Сёзню тюрлендирген кёзюуде аны ахырында джумушакъ белги (ь) джазыламыды?

– Джумушакъ белги (ь) бла къаты белги (ъ) таууш белгилеймидиле? Къайсы сёзде тубейдиле ала?

Гынтдылы соруула:

«Маджал» деген сёзге магъанасы бла къайсы сёз келишеди? (*Такъыл*).

«Дженгил» деген сёзге къайсы сёз къаршчыды? (*Ауур*).

«Крепость» – къарачайча аты? (*Къала*).

Джаш, эркиши сабий – къалай дейдиле башха тюрлю? (*Улан*).

Юй ишни ауздан тинтиу: 103-чю иш.

23-чю дерс

ДЖ, ГЪ, КЪ, НГ ТУНАКЫЛАНЫ ДЖЮРЮТЮЛЮУЛЕРИ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Дж, гъ, къ, нг тунакыланы къалай джюрютюлюулерин

билдириу; къарачай тилни энчилик тутхан харифлерин къайтарыу, аланы джумушакъ эмда къаты айтылгъан кёзюулерин ачыкълау; адамлыкъны шартын – джёнгерликни тута билмекликни – орнун, сыйын билдириу эмда кёб селешгенни учхаралыгъын эсге алдырыу.

Дерсни тамамлау мураты: Дж, гъ, къ, нг тунакыланы къалай джюрютюлюулерин билдириу

Дерсде окъуу керекле: сёзлюкде сёзлени ачыкълагъан суратчыкъла, керекли таблица, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу:

– Сёзню тюрлендирген кёзюуде аны ахырында джумушакъ белги (ь) джазыламыды?

– Джумушакъ белги (ь) бла къаты белги (ъ) таууш белгилеймидиле? Къайсы сёзде тубейдиле ала?

103-чю ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Дж Дж Дждж Гъ гъ Гъгъ Къ къ Къкъ Нг нг Нгн

Тенг бола эсенг – тенг бол, тенг болмай эсенг – кенг бол.

Джаншакъ джууаб излемез.

Къайгъычы къайгъыгъа тубер.

Нарт сёзде бла, айтыула бла шагъырей этиу; шагъырей этген заманда тублери тартылгъан харифлени тюз айтыргъа, нарт сёзлени магъаналарын ачыкълай, эсде къалыр мадарла этиу, аланы къагда, дефтерледе джаздырыу.

Тенг бола эсенг – тенг бол, тенг болмай эсенг – кенг бол.

– Кесинге келишмеген тенг бла шохлукъ тутаргъа керек тюлдю. «Тенглик» деген неди? Ол бир-биринге болушургъа керекликди, алдамазгъа, болушургъа, ариу ойнаргъа, къыйналгъан кёзюуде къатында болургъа керек зат болур, сиз къалай сагъыш этесиз?..

Джаншакъ джууб излемез.

Ауuzu бош адам кеси сёзюне ие болмайды, кёб сёлешеди. Кёб сёлешген а артыкъ зат, керексиз зат айтмай къоймайды. Аллай адам не сёлешеме, меннге тынгылаймыдыла, мени сёзюм тюзмюдю деб, сюзерге излемейди. Аллай адам алай толу адам тюлдю...

Къайгъычы къайгъыгъа тюбер.

Къайгъы этиб, болгъанны булгъаб айланган керексиз затха тюбоб къалыргъа ёч болады. Аллай адам кесине нёгерликге кесича излейди. Бирча къайгъылы, гынтдылы, огъурсуз адамла башларына бир пелах табмай къоймайла...

Джангы дерсни ангылатыу:

Сёзлюк ишге таяна, джангы джорукъну таблица-ла бла (50-чю бетде №2) ангылатыу.

Дидактика карточкала бла ишлеу (тауушла къайсы белгиледен къуралгъанларын бегитирге боллукъду, сёз ючюн, **К, Гъ, Ъ, Д, Ж, Н, Г** карточкаланы хайырландыра).

Джорукъну бегитиу, китаб бла ишлеу:

104-чю иш. – Устаз бла биргелей.

Тенг, макъа, топуракъ...

105-чи иш – биргелей. (Устаз, сёзлени магъаналарын ачыкълау муратда, суратла бла хайырланады).

Осман бла Ильяс тенгледиле. Джангурну аллы бла макъала кычырыб башлайдыла. Къарылгъачла топуракъдан кеслерине юйчюкле ишлейдиле. Джолда артмакълары бла бир атлы кёрюндю...

Керилиу минут. (Сабийле, ёрге туруб, джел уруб чайкъалгъанны эниклейдиле).

Джайгъы джел

Шуу-шуу этиб, шууулдаб,
Дюнгордейди, чабады.
Бир оджакъны ичинде,
Бир чырдыда бугъады.

Артха турмайын, кесин
Ол хар затха урады.
Чёбно, тюкню, зыгъырны
Сюрюб, алыб барады.

Терек бутакъланы да,
Истем этмей, бюгеди,
Кёзлеулени юсуне
Гоккачыкъла тигеди.

Гардошланы башларын
Бир-бирине эшеди,
Ариу гокга хансланы
Джаулукъларын тешеди.

Элберлени ачыкълау: (Биличаларын джаза, къ, дж, нг, гъ харифлени тюблерин тартдыра, тюз айтдыра, сёзлюклерин чемерлендириу – иш бу халда барады. Бу кёзюу – билим, сезим берген кёзюудю, ол себеден, заманны тас этмей, элберлени биличаларын ангылата, устаз кеси айтыб барады).

Башы – таш,

Тюбю – таш,

Ортасында – баш. (*Таш макъа*).

Бурунчугъу – миз кибик,

Къуйрукъчугъу – тюз кибик. (*Ургъуй*).

Бир тёбеде – минг къарнаш. (*Къумурсхала*).

Ханс ичинде джашаучу,

Ишлемейин ашаучу. (*Каска*).

Джыз-джыз джыз этер,

Къарангы юйде къумач согъуб,

Бал этер. (*Бал чибин*).

Ийнесиз-халысыз хар этген. (*Ау гыбы*).

Бир кишичик сыртдан аууб бара. (*Къамыжакъ*).

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

107-чи иш. (Ауаздан).

Бишген къаб, къара дугъум, сары джюджек, алаша тѣнгек.

Дерсни тамамлау, теманы бегитиу, соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

– Къалай къураладыла къарачай тилни энчи тауушлары?

[къ]? [гъ]? [нг]? [дж]?

Ненча хариф, ненча таууш барды бу сѣздеде – тенг (3 таууш, 3 хариф), топуракъ (7 таууш, 7 хариф), артмакъ (6 таууш, 6 хариф), дыгъылен (7 таууш, 7 хариф)?..

Юй иш: 106-чы иш. Сѣзлюкге китабны бетлеринде сѣзлени джазартгъа, эсге алыргъа.

Джетишмеген сѣзле быладыла: (Къач, къыш, джаз, джай).

24-чю дерс

ДЖ, ГЪ, КЪ, НГ ТУНАКЫЛАНЫ ДЖЮРЮТЮЛЮУЛЕРИ ЮРЕТИУ ИЗЛОЖЕНИЕ (ЭСДЕН ДЖАЗМА)

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: дж, гъ, къ, нг тунакыланы джюрютюлюулерин бегитиу, бу тауушланы тикирал, кирсиз айтыргъа юретиу; ачыкъ эмда тунакы тауушланы эсге тюшюрюу, сѣздеде табыу, аланы башхалыкъларын айыртыу; текстдеги сезимлени айтымла бла айтдырыргъа тырмашдырыу; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: текстдеги сезимлени планнга кѣре айтымла бла айтдырыргъа тыр-

машдырыу эмда ол халда эсден джазма (изложение) джазартгъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: сѣзлени ачыкълагъан суратчыкъла, керекли таблица, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу:

– Къалай къураладыла къарачай тилни энчи тауушлары:

[Къ]? [Гъ]? [Нг]? [Дж]? къысха [у]?

106-чы ишни тинтиу.

Изложение джазартгъа юретиу.

Сѣзлюк: къанатлыла, къауум-къауум, къонгур айю.

Устазны окъууу.

Ушакъ: (Сабийле соруулагъа джууабны китабда табыб, алай айтадыла).

– Къанатлыла, сууукъ келе тебресе не этедиле?

– Къачан болады ол?

– Къанатлыла бары да учадыла джылы джерлеге?

– Кѣси джерлерибизде къалгъан къанатлыла къалай хазырланадыла къышха?

– Кийик джаныуарла уа къалай хазырланадыла къышха?

– Къоян бла тюлкю не этедиле къышха джууукъ?

– Айю къалай ашырады къышын?

– Айюню уясына къарачайча не дейдиле? (Кюрке).

Ушакъдан сора, **108 -чи ишни** ачдырыб, «*Къышха хазырланыу*» деген текстни джаздырыу.

Элберлени билячаларын билдириу эмда джаздырыу.

Къолсуз, балтасыз юй ишлер. (*Къанатлы*).

Сырты – къазандан къара,
Баууру – къардан акъ. (*Къарылгъач*).

Боз бугъа боюнлу,
Темир сюек аякълы,
Пелиуан билекли,
Къаплан-аслан джюреккли. (*Айю*).

Керилиу минут

Джел урады бетиме,
Чайкъалалла терекле.
Солуу керек билекге,
Солуу керек кёзлеге.
Джаза-джаза, джаза-джаза
Арыдыла бармакъла.
Къысыб-ачыб, къысыб-ачыб,
Кюч алайыкъ джазаргъа.

Джангы дерсни бегитиу ишле.

109-чу иш – устаз бла биргелей къарачай тилни энчи тауушларын эсге тюшюрюу, окъугъан сёздеде айтдырыу.

С ё з л ю к: кюн бетде – кюн тийген, ышыкъ джерде;

къайтыб келир къошуна – тургъан джерине къайтыб келир; *хоранг, хора тай* – иноходец, породистый; *джюгенлерсе* – джюген атарса, приручишь; *заууаллы* – къыйналыб джашагъан.

(*Джылама, атынг, къайтыб, къошуна, хоранг, джюгенлерсе, къууанырса*).

110-чу иш – устаз бла биргелей, биреулен – къангада – **дж, нг, гъ, къ** тунакылары болгъан сёзлени айырыб джаздырыу.

(Джашагъан, джерде, чапыракълы, ёседиле, къайын, бусакъ, эмен, дагъыда).

Юретиу эсден джазма (изложение).

111-чи иш. (Ишни джаздыргъан заманда классикадан къачхы макъамгъа тынгылатыу).

Устаз текстге соруула бериб, ауаздан сорууна джууаб табса, аны дефтерлеге, устаз айтдыра, джазадыла.

1. Окъуу, ангылашынмагъан сёзлени тинтиу.

С ё з л ю к: битимлерин, урулагъа, бичен ишле, кюн къысха...

2. Нени юсюнденди бу хапар? (Къачда не тюрлениуле болгъанларыны юсюнден дунияда).

3. Ат атайыкъ текстге. (Къачда).

4. Къачда биринчи тюрлениуле къайсыладыла? Биринчи не болады? (Къач сууукъла келдиле.)

5. Терекле бла не болады?

6. Элчилени къаллай ишлери барды къачда?

7. Чалкъычыла неге джарадыла?

8. Дагъыда къаллай тюрлениуле бардыла къачда?

Дерсни тамамлау:

Дерсен оюм чыгъарыу; ишге багъа салыу.

Нарт сёзлени эсге тюшюрюу. (Къангада неда экранда болушлукъ сёзле джазылыб турадыла):

Адеб базарда ... (*сатылмаз*).

Негерсизни джолу ... (*къыйын*).

Эл сайын бир ёгюзюнг болгъандан эсе, ... (*эл сайын бир тенгинг болсун*).

Кимни иши экилиди? (*Эринчекни иши – экили*.)

Къушну баласы уясында не кёрсе, ... (*учханында аны этер*).

113-чю иш – азбар этдириу, /къ/ тауушну къалай айтылгъанына эс бёлюу.

Юй иш:

112-чи иш.

25-чи дерс

ТУНАКЫЛАНЫ СЁЗЛЕДЕ ТЮЗ ДЖАЗЫЛЫУЛАРЫ.

Байламлы тилни ёсдюрюу ишле

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: тунакыланы (б/п эмда д/т) сёзледе тюз джазылыуларын ачыкълау; сёзледе джазылыуларын бегитиу; байламлы тилни ёсдюрюу; адамлыкъны шартларыны бирин – табышлыкъны – юсюнден ушакъ этиу.

Дерсни тамамлау мураты: тунакыланы (б/п эмда д/т) сёзледе тюз джазылыуларын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица, дидактика карточкала (д-т, б-п).

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу.

112-чи иш.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Д Д Д д д д Дд Дд Дд

дуния – дунияда дауур – дауурлу

Дунияда таш къаты, ташдан да акъылы болгъан баш къаты.

Дауурлу юйде къазан къайнамаз.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

«*Къаты*» деген сёз бу нарт сёзде эки магъанада келеди. «*Таш къаты*» дегенде – ол туура магъанасыды, «*твердый*» деген магъананы тутады. «*Баш къаты*» деген кёчюрюлген магъанада келеди, «*деменгили*», «*бек*», «*акъыллы*», «*амаллы*» деген магъананы тутады.

– Нек айтылады «*ташдан да акъылы болгъан баш къаты*» деб?

– «*Дауурлу юйде къазан къайнамаз*» дегенни къалай ангылайсыз?

Джангы дерсни ангылатыу:

Къарачай тилде сёзню ахырында /б/ таууш /п/-ча эшитилсе да, тюрленмей, б джазылады деген оюмгъа, сёзлени сюзюб, сабийле кеслерича келирге мадар табаргъа быллай юлгю бла ишлерге боллукъду.

– Биринчи столбикдеги сёзледе ахырында не джазылады? (Б). Не эшитиледи? [П].

тоб – [топ]

тобум – [тобум]

китаб – [китап]

китабым – [китабым]

къаб – [къап]

къабым – [къабым]

саб – [сап]

сабым – [сабым]

джаб – [джап]/

джабады – [джабады]

кеб – [кеп]

кеби – [кеби]

чёб – [чёп]

чёбю – [чёбю]

къоб – [къоп]

къобады – [къобады]

Керилиу минут. (Устаз кеси эркинлигинде сёзлеге кёре сабийлени санчыкъларын къымылдатдырады).

Бабушчукъ

Кюн къыздыргъан сагъатда
Джууунуру келеди.
Къакъ-къакъ этиб, къычыра,
Кёзлеучюкге киреди.

Суу тюбюне ташайыб,
Джюзер умут этеди.
Бу суучукъ а сайчыкъды,
Дорданына джетеди.

Башын кёмюб, бери алыб,
Къанатларын къагъады.
Тамчыладан бойнуна
Инджичикле тагъады.

Арлакъда уа анасы:
«Кел!» - деб, таууш этеди.
Аунай-аунай, бабушчукъ
Суудан чыгъыб кетеди.
(Аппаланы Б.)

Экинчидеги столбикдеги сёзде 1-чи столбикдеги сёзю магъанасы турамыды? (Турады, ол бир затды – тобду).

2-чи столбикде къалай эшитиледи Б хариф? (Ала-мат эшитиледи – Б-ча эшитиледи.)

Столбикдеги сёзлени устаз бла биргелей бирем-бирем дефтерлеге джаздырыу.

Таблицала №1 бла (55-чи б.) джорукъну ачыкъ-лау, дидактика карточкала бла (д-т, б-п) ишлеу, джорукъну бегитиу, китаб бла ишлеу.

118-чи иш. – Устазны болушлугъу бла ауаздан.

(Тобун, къабла, китабла, къаб, насыбы)

Байламлы тил ёсдюрюу иш.

Ишни былай бардырыргъа боллукъду. Къангада неда экранда чачылгъан айтымла джазылыб турадыла. Байламлы текст къураб, анга ат атаб, хапар магъана джанындан бир-бири ызындан байланыб келген айтымладан къуралгъанын айырыу.

* * *

Бир-бирчигин тюртюб, исиледиле, бокъладыла суучукъну. Алай а не кёб ичселе да, тауусулмады кёзлеучюк. Бир талай кёзу, келиб, талада кёзлеучюкню суун ичдиле. Бу кёзлеучюкню Мусса джарашдыргъан эди. Джер тюбюнден кеси кесчигин тебериб, сюзюлюб, келиб турады суучукъ. Аны ючюн адамла уллу бюсюреу этедиле Муссагъа.

– Нени юсюнден барады хапар? Джукъ ангыладыгъызмы? Болушайым. Хапарыбыз кёзлеучюкню юсюнден барады. Неге айтадыла кёзлеу деб? (Джерден кеси аллына чыкыгъан кирсиз суучукъгъа).

– Къалай атайыкъ хапарыбызны атына? (Кёзлеучюк).

– Не болду кёзлеуню къатында? (Бир талай кёзу, келиб, талада кёзлеучюкню суун ичдиле.)

– Суу ичгенден сора не болду? (Бир-бирчигин тюртюб, исиледиле, бокъладыла суучукъну.)

– Бу айтым къайсы айтымгъа келишеди магъанасы бла? (Алай а не кёб ичселе да, тауусулмады кёзлеучюк.)

– Нек тауусулмады кёзлеучюк? (Джер тюбюнден кеси кесчигин тебериб, сюзюлюб, келиб турады суучукъ.)

– Аладан сора къайсы айтымла бир-бири бла байланыб келдиле? (Бу кёзлеучюкню Мусса джарашдыргъан эди.)

– Хапарыбызны къайсы айтым бла бошайыкъ? (Аны ючюн адамла уллу бюсюреу этедиле Муссагъа.)

Кёзлеучюк

Бир талай кёзу, келиб, талада кёзлеучюкню суун ичдиле. Бир-бирчигин тюртюб, исиледиле, бокъладыла суучукъну. Алай а не кёб ичселе да, тауусулмады кёзлеучюк.

Джер тюбюнден кеси кесчигин тебериб, сюзюлюб, келиб турады суучукъ. Бу кёзлеучюкню Мусса джарашдыргъан эди. Аны ючюн адамла уллу бюсюреу этедиле Муссагъа.

Дерсни тамамлау. Оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу:

– Биз бюгюн къаллай джорукъну билдик? (Къарачай тилде сёзю ахырында /б/ таууш /п/-ча эшитилсе да, тюрленмей, б джазылады).

– Бусагъатда джазгъан текстибизде къайсы сёзде эслейбиз ол джорукъгъа бойсунуб джазылгъан сёзлени? Аланы табыб, тюблерин тартыгъыз. (Текстде сёзлени табыу, тюблерин тартыу).

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 118-чи иш.

26-чы дерс

ТУНАКЫЛАНЫ СЁЗЛЕДЕ ТЮЗ ДЖАЗЫЛЫУЛАРЫ

Байламлы тилни ёсдюрюю

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: тунакыланы сёздеде тюзюча джазылыуларыны юсюнден билим бериу; экиленген тунакылары болгъан сёзлени джазылыуларын бегитиу; адамлыкъны шартларыны бирин – ишни заманында толтурургъа кереклисин – ангыларына сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: сёзню тамырында Т харифни къачан джазылгъан джоругъун ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

– Ал дерсде къаллай джорукъну билдик? (Къарачай тилде сёзню ахырында /б/ таууш /п/-ча эшитилсе да, тюрленмей, б джазылады).

118-чи ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Б Б Б б б б Бб Бб Бб болджал бёрю биреу

Болджал ишни бёрю ашар.

– Нек айтылады былай? Иш айтылгъаны бла терк этилмесе, унутулуб къалады. Алай унутулуб, этилмеген иш ючюн, бир керекли зат джарсыйды. «Болджал» деб, заманда къала-къала кетгенге айтылады. «Бёрю ашар» деб нек айтылады? Ишни заманында этмесенг, ол зат зыраф неда кеч болуб, керексиз болады.

Биреуню сынама да, кесинги сына.

Ишни алгъы бурун кесинг этиб кёрсенг, аны этер ючюн, къаллай бир кюч керек болгъанын, не зат билирге керек болгъанын, неге джарарыгъын адам кеси билген этеди, аны багъалата биледи. Ишни этер ючюн, адам кеси-кесин хорлаб, алай этеди.

Биреуню хычынындан кесинги туз бла гырджынынг ашхы.

Биреуге, амалынг болуб, джукъ тилемегенден игиси джокъду. Къарачай миллет не къыйын заманда да садакъа джыймагъанды. Эринмей, ишлеб, адам кеси къолундан келгенни кеси тындырыргъа керекди.

Нарт сёзле эмда, айтыула бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

Джангы дерсде, сёздеде Т харифни джазылыуун тинтерге керекди.

– Тохта – Т харифни тюбюн тартыгъыз. Къайсы харифден сора джазылады? (Х харифден сора).

– КъаПтал, шаПтал, уСтаз, баСта, соХта, киШтик – бу сёздеде да, башындагъы сёздечча, Т харифни тюбюн тартдыра, аллында къайсы тунакы (п, с, х, ш) болгъанын айтдыра, джорукъну магъанасын чыгъарыу.

Таблица №2 бла (55-чи б.) ангылатыу, дидактика карточкала бла ишлеу.

Китабны бетлеринде ишлеу. 116-чы иш. – «Сынджыр» амал бла ишни тындырыу.

Байламлы тилни ёсдюрюю.

Берилген текстден хапарны темасына келишмеген айтымланы къоратыб, байламлы хапарчыкъ къураб джазыу.

Мени джуртумда мийик сыртла, къаяла бардыла. Элчиле малларына аш саладыла. Джашил чегетле, шоркъа суула кёзюнгю алдайдыла. Тау элдеде кърнаш миллетле джашайдыла. Дангыл тюзле, сахарла! Къалай ариуду мени джуртум!

Устаз:

– Бу текстде автор не айтыргъа излейди? Баш магъанасы неди? Туугъан джуртун суратлагъан къайсы айтымладыла? (1-чи, 3-чю, 5-чи, 6-чы айтымладыла).

– Текстде 2-чи, 4-чю айтымлада айтылгъан аны баш магъанасына келишемиди? (Келишмейди, аны баш магъанасын ачыкъларгъа болушмайды).

– Байламлы текст этер ючюн, не этерге керекди? (Ол эки айтымны къоратыргъа).

– Аланы къоратыб, къуралгъан хапарчыкыгъа не ат берирге керекди? (Туугъан джуртум).

Туугъан джуртум

Мени джуртумда мийик сыртла, къаяла бардыла. Джашил чегетле, шоркъа суула кёзюнгю алдайдыла. Дангыл тюзле, сахарла! Къалай ариуду мени джуртум!

I. Элберлени биячаларын билиу.

(Ауаздан ишлейдиле, билмеген сёзлерини магъаналарын сёз бламы, слайд-сурат кёргюзтюбмю, ачыкълайдыла, биячаларын билгенлеге къангада джаздыртыу).

– Келгинчи сакълайдыла, келсе, къачадыла. (*Джангур*).

– Къолу джокъ, аягы джокъ, джетген джерин бокълар. (*Брхы*).

– Кёк кюкюрер, кёкен джашнар, хам-хам отлар. (*Джангур, кырдык, мал*).

– Бир тауугъум барды да, ол къангкъылдаса, джер титирейди. (*Кёк кюкюреген*).

II. Дерсни тамамлау. Теманы бегитиу, сорууцулагъа джууаб этиу.

– Биз бюгюн къаллай джорукъну билдик? (Къарачай тилде сёзню тамырында ц, с, х, ш харифледен

сора [д] эшитилсе да, т джазылады. Сёз ючюн: къап-Тал, усТаз, махТау, кишТик).

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 120-чы иш.

27-чи дерс

ТУНАКЫЛАНЫ СЁЗЛЕДЕ ТЮЗ ДЖАЗЫЛЫУЛАРЫ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Тунакыланы сёздеде тюз джазылыуларыны юсюнден билим бериу; экиленген тунакылары болгъан сёзлени джазылыуларын бегитиу; адамлыкъны шартларын сингдириу; эки ч бир джерде келселе, аланы алышынган джорукъну чертиу.

Дерсни тамамлау мураты: ч-гъа бошалгъан сёзге ч-гъа башланган аффикс къошулса, биринчи ч ш тауушха бурулгъанын, тамыр сёзню ахырында, п джазылмай, б джазылгъанын айыртыу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла; *биченни, гапнаны, гебенни, дюрюню, чалкъыны* суратлары.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу.

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу,

120-чы иш-ни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Ч Ч Ч ч ч ч Чч Чч Чч чу чо чи ча чомарт

Бир-бирин башын чача,

Бир-биринден къача. (*Къочхарла*).

Чыкъ кзуругъунчу – чалкъы чал, джангур джаугъунчу – дырын джый.

– Нек айтылады алай. (Чыкъ тюшюб тургъан заманда ханс джумушакъ болады. Аны ючюн аны чалыргъа тынч болады. Дырынны уа кзургъакъ джыймасанг, ол артда чириб къалады. Кзургъакълай джыйылса уа, аны гапналада, гебенледе таб джыйыб, биченни джазгъа дери сакълайдыла.)

Устаз биченни, гапнаны, гебенни, дюрюню, чалкъыны суратларын кёргюзеди.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

Ишни былай башларгъа боллукъду.

Къарылгъач + **чыкъ** = къарылгъаш**чыкъ**

Кзурмач + **чыкъ** = кзурма**шчыкъ**...

Бу эки юлгюден сора сабийлени кеслерине сорургъа боллукъду не мизамда джазылгъанын, джорукъну кеслери кзурашдырырча, ишни алай бардырыргъа керекди...

Тутхуч + чукъ = ? (тутху**ш**чукъ)

Къалач + чыкъ = ? (къала**ш**чыкъ)...

Таблицала бла (56-чы б.) ангылатыу, дидактика карточкала бла ишлеу, джорукъну бегитиу.

117-чи иш. Энци иш, энчи ишни тинтиу: (Берилген юлгюдеча, сёзлени тюрлендириб, биринчи сёзде **ч** экинчи сёзде **ш**-гъа алышыннганын тюрюн тартыб эсгерте, ишни бегитиу).

Чёгюч – чёгю**ш**чюк,

Агъач –

Кёрмюч –

Такъгъыч –

Дюккюч –

Кергич –

Бокълаууч –

Къалач –

Керилиу минут.

Энци творчество иш. Нарт сёзлеге керекли сёзлени салыб джазаргъа.

Адеб базарда ... (*сатылмаз*).

Нёгерсизни джолу ... (*къыйын*).

Эл сайын бир ёгюзюнг болгъандан эсе, ... (*эл сайын бир тенгинг болсун*).

Кимни иши экилиди? (*Эринчекни иши – экили.*)

Кзушну баласы уясында не кёрсе, ... (*учханында аны этер*).

Къайтарыу ишле.

118-чи ишни толтуруу.

– Тамыр сёзю ахырында **п**-мы, **б**-мы джазылады?

– Сёзю тамырында **п, с, х, ш** харифледен сора не джазылады?

– **Ч**-гъа бошалгъан сёзге **ч**-гъа башланнган аффикс къошулса, биринчи **ч** къаллай тауушха бурулады? Аны джазылгъаны къалайды?

– Сёзю тамырында эки тунакы бир джерге тюшселе, ала къалай джазыладыла?

Дерсни тамамлау.

– Не джангы затха юрендигиз?

– Къыйналгъаныгъыз неде болду?

Ишге багъа салыу, сабийлени ишлерин тамамлау..

Юй иш: 119-чу ишни ауздан тинтиу.

28-чи дерс

БЁЛЮМ. КЁЧЮРЮУ

Дерсде окзуу-кзурулуш амалла: сёзлени бёлюмлеге ачыкъ тауушлагъа кёре бёлюннгенин ачыкълау; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: тизгинден тизгинге кёчюргенни джорукъларын айыртыу; текстни тюз кёчюрюуде усталыкъларын сынау.

Дерсде окзуу керекле: текстге келишген суратчыкъла (тюркюню бабушлагъа ууун).

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:
Саламлашыу, дерсге хазырланыу.
Кёчюрюу.

Джоллары болмады

Къанатлыла джылы джерлеге уч...ан кёзю...де уучу уугъа чыкъгъанды. Ол кёлню джагъасында ки...ик бабушланы марла... тургъанды. Бир кесекден тюлкюню кёргенди. Тюлкю сюркели... бабушлагъа джу...укълашханды. Къанатлыла аны эслегендиле да, кёлге терен кири..., учу... кетгендиле.

У...чугъа да, тюлкюге да джукъ да джокъ!

1. Точкаланы орнуна керекли харифлени джаз.
2. Бу сёзде ненча таууш, ненча хариф барды?

Къанатлыла – [къанатлыла] , □ таууш, □ хариф.

Джангы дерсни ангылатыу:

Таблицала бла джорукъну (58-чи б.) окъутуу, джорукъну бегитир мурат бла, китабны бетлеринде ишлени тындырыу.

Сёзлени магъаналарын ачыкълау, бёлюмлеге бёлюу. (Суу, къа-мы-жакъ, джю-джек, та-уукъ).

123-чю иш – устазны болушлугъу бла тындырыу.

Таблицала бла джорукъланы (60-чы б.) окъутуу.

124-чю иш. (Ауаздан).

Энчи иш, энчи ишни тинтиу. (Энчи ишлерге берирден алгъа устаз бирер-экишер айтымны хар вариант бла айырыб болушады).

121-чи иш – 1 вариантха

122-чи иш – 2 вариантха.

Гурт, да, суу, акъ.

С ё з л ю к и ш:

Суу ызы, къамыжакъ, джюджек, гурт тауукъ.

Дерсни тамамлау. Соруулагъа джууаб этиу:

– Джангыз харифден къуралгъан бёлюмню тизгинде кесин къояргъа боламыды?

– Джангыз харифден къуралгъан бёлюмню тизгинден тизгинге кёчюрюрге боламыды?

– Сёзню ортасында бир джерде келген тунакылары къалай кёчюребиз? (Джоп-пу, къып-па).

– Сёзде ненча бёлюм болады? (Ненча ачыкъ хариф болса, анча бёлюм болады).

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 127-чы иш.

29-чу дерс

КЪУРАМЛАРЫНДА КЪЫСХА У БЛА КЪЫСХА И БОЛГЪАН СЁЗЛЕНИ КЁЧЮРЮУ. ЭСГЕРТИУ КЁЧЮРЮУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: къурамларында къысха у бла къысха **и** болгъан сёзлени кёчюрюу джорукълары бла танышдырыу; сёзлени кёчюрюу джорукъгъа кёре бёлюмлеге бёлюу; табигъатда бла заманны белгилеген сёзле бла шагъырей этиу.

Дерсни тамамлау мураты: къурамларында къысха у бла къысха **и** болгъан сёзлени кёчюрюу джорукъларын билдириу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблицала, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:
Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 127-чы ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Ы Ы Ы ы ы ы ь ь ь ь ь ь ыр-хы ыр-гъакъ ый-ыкъ

Хай-ыр джай-ылт-макъ хой-нух

Джылны чакълары: джаз, джай, къач, къыш.

Ыйыкъда кюнлени атлары: баш кюн (понеделник), гюрге кюн (вторник), барас кюн (среда), орта кюн (четверг), байрым кюн (пятница), шабат кюн (суббота), ыйых кюн (воскресенье).

Нарт сёз бла, ыйыкъда кюнлени атлары бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

Сёзлени кёчюрюу джорукъларын тамамлай, 61-чи бетде таблица бла ишлеу, джорукъну окъутуу, тинтиу, ь (джумушакъ белги), кёчюрюу джорукъгъа кёре, аллында келген тунакы харифден айырылмагъанын бегитиу. *С ё з ю ч ю н:* пись-мо, боль-ни-ца, портфель, паль-то...

Элбер:

Эринмей биргенге джюрютесе,

Билиминги ичинде элтесе. (*Портфель*).

62-чи бетде таблицаны джоругъун окъутуу:

Къысха у бла къысха й бёлюмню ахырында ачыкъладан сора келселе, кёчюрген заманда ачыкъладан айырмай джазылады: къой-ла, бау-ла..

129-чу иш – устаз бла биргелей.

(Той-ла, ай-ны, сай-чыкъ, къай-да, бу-зоу-ла, тау-ла).

62-чи бетде 2-чи таблицада джорукъгъа кёре:

(Къысха у бла къысха й ачыкъ бла башланган бёлюмню аллында келселе, былай кёчюрюледиле: ха-уа, бе-ре-йик, бы-йыл...) Бу джорукъну бегитиу:

130-чу иш – сынджыр амал бла биргелей 2 тизгинин тинтедиле, къалгъан 2 тизгинин энчи ишге джораланады.

Энчи ишни тинтиу.

(Иш-ле-йик, ха-уа, джай-лыкъ, хой-нух, тау-ла, са-ла-йыкъ, къа-рай-ды, бо-шай-ды, ми-йик, ки-йик, суу-укъ, та-уукъ, туу-дукъ, бай-лыкъ, къы-йыр, ой-на, къай-макъ, ха-йыр, джай-ылт-макъ).

Эсгертиу кёчюрюу иш. (Окъугъан орфограммаларын тюблерин тарта, джаздырыу).

Элбер:

Данг-дунг эте беземе,

Элни сафха тиземе. (*Да-уур-баз*).

Бир атым барды да,

Анга джюкленмеген кир джокъду. (Бокъла-ууч).

Бир итим барды да,

Къабса – къарышыб къалады. (Тюй-ре-ууч).

Дерсни тамамлау.

1. Теманы бегитиу, соруулагъа джууаб этиу:

– Бёлюм деб неге айтабыз?

– Сёзде ненча бёлюм болгъанын къалай билебиз?

– Сёзле бир тизгинден бир тизгиннге къалай кёчюрюледиле?

2. Гынтдылы соруула

– «Сабийге» башха тюрлю къалай айтабыз?

(Бала).

Джерде чынгаб джюрюучю джайракъ джанууарчыкъ? (Макъа).

«Бёлек, джыйын» деген магъаналы сёз. (Къауум).

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 131-чи ишни тинтиу.

30-чу дерс

СЫНАУ ДИКТАНТ. БАСЫМ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: орфография джанындан билимлерин сюзюу, басымны салыныу джорукълары бла шагъырей этиу, адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мура ты: озгъан дерследе алгъан билимлери бла усталыкъларын тинтген сынау иш.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблицала, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырлануу.

Сынау диктант. Тюблери тартылгъан сёзлени магъаналарын, джазылыуларын тинтиб, ишни аллы бла ангылатыргъа.

Терекле

Табигъатны сакълауда тереклени хайырлары уллуду. Аланы тамырлары джерге мылылыкъны сакъларгъа болушадыла, чапыракълары салкъынлыкъ этедиле. Джай да, къыш да терекле джаныуарлагъа ышыкъ боладыла, къурт-къумурсхагъа ашау бередиле.

1. Окъугъан орфограммаланы тюблерин сызаргъа.

Джангы дерсни ангылатыу:

– Къарачай сёздеде басым (бир бёлюмню артыкъ бёлюб айтханынг) кёбюсюне сёзню ахырына тюшеди. Сёз ючюн:

132-чи иш – устаз тизгин-тизгин окъуйду, окъуучула аны ызы бла макъамына, басымны къайсы сёзге, къайсы бёлюмге салыннганын къайтара, назмуну кесгин окъуйдула.

– Къайсы сёздеде тюшмеде басым ахыр бёлюмге? (*Къычырады, тийгинчи*).

– Аллай сёзле тюбейдиле. Биринчи джорукъ – басымны башха джерге кетгени буду:

Таблицала бла ангылатыу, джорукъну ачыкълау, бегитиу ишле:

– *Къарачай тилде буйрукъ неда айлануу магъанада джорюген сёздеде басым ал бёлюмге тюшеди, сёз ючюн: Мус-са (джашчыкъны, атын айтыб, чакъгырабыз), Ай-шат (къызчыкъны атын айтыб,*

чакъгырабыз), бър-ма (буйрукъду), кел-ме (буйрукъду)...

133-чю иш – устаз бла биргелей ауаздан тинтедиле.

134-чю иш – джаздырыу, басымны кёчгенине кёре, сёзню магъанасы къалай тюленнгенин эсгертиу.

136-чю иш – ауаздан.

Дерсни тамамлау.

1. Дерсни оюмлау, соруулагъа джууаб этиу:

– Басым къалай джорюйдю къарачай тилде?

2. – Бу гитче хапарчыкъгъа тынгылагъыз. Быллай затха джашауда тюберге боллукъмуду? Кесин терс тутхан бармыды хапарчыкъда? «Батыр» къарнашчыкъгъа не дейсиз?

Адет эмда уллу ит

– Къарнашчыгъым, сол джаныма ёт, сен мени онг джанынга алыб джорюрге керексе!

– Тохта, эгечим, ол уллу итни къатындан ёте эсек, сол джанынга ётерме!

3. Дерсде ишге багъа салуу.

Юй иш: 135-чи ишни аууздан тинтиу.

31-чи дерс

ХАЛАТЛА БЛА ИШЛЕУ. КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ АЛФАВИТИ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Халатланы тюзетиу, къарачай тилни алфавит бла танышдырыу; окъугъан орфограммаланы къауумлаб, джорукъланы эслерине сала, айтдырыргъа, тюблерин сызыб эсгертирге; адамлыкъны шартларыны бузгъан, адамлыкъгъа къаршчы баргъан – урлагъанны ауурлугъундан юсюнден ушакъ бардырыу.

Дерсни тамамлау мура ты: халатланы тюзетиу, къарачай тилни алфавит бла танышдырыу

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:
Саламлашыу, дерсге хазырлангы.
Халатла бла ишлеу.

Терекле

Табигъатны сакълауда тереклени хайырлары уллуду. Аланы тамырлары джерге мылылыкъны сакъларгъа болушадыла, чапыракълары салкъынлыкъ этедиле. Джай да, къыш да терекле джаныуарлагъа ышыкъ боладыла, къурт-къумурсхагъа ашау бередиле.

Окъугъан орфограммаланы къауумлаб, джорукъланы эслерине сала, айтдыра, тюблерин сызыб эспертирге.

Сакълауда, джаныуарлагъа, ашау – къысха У-ну эки ачыкъны ортасы бла сёзню ахырында ачыкъладан сора джазылыуу.

Терекле, тереклени, джерге, бередиле – Э бла Е-ни сёзню аллында, ортасында, ахырында къалай джазылыулары.

Уллуду – экиленген тунакыланы джазылыулары.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

У У У у у у Уу Уу Уу ур-гъуй

Урлаб бай болгъандан эсе, урламай джарлы бол.

Урламагъан – адам улу, урлагъан – харам гылыу.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, магъаналарын, джазылыуларын тинтиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

– Затны урлагъан адамгъа сый беремиди?

– Урлаучу адамгъа ышаныргъа боллукъмуду? Нек?

– Бюгюн биреуден урлаб, бай боллукъмуду? Биреуню къыйынын урлагъаннга, сыйыргъаннга ол урлагъан заты халал боллукъмуду?

– Бюгюн урлаб тойгъан, тамбласында не болургъа боллукъду? (Тюрме-тазир).

Керилиу минут.

Джангы дерсни ангылатыу.

– Бюгюн дерсде АЛФАВИТ-ни юсюнден сёлеширикбиз. Неде АЛФАВИТ? Неге керекди? АЛФАВИТ деб бир бири ызындан тизилген харифлеге айтадыла. АЛФАВИТ деген сёз башха тилден келген сёздю, урум (грек) тилден. Орусча АЛФАВИТ-ге АЗБУКА дейдиле. Бу эки сёз – АЛФАВИТ да, АЗБУКА да – харифлени бир-бири ызындан джорукъ бла таб тизилгенине айтылгъан сёздю.

– Ачыгъыз китабларыгъызны 66-чы бетин.

– Ненча хариф барды къарачай алфавитде, санагъыз. (38).

– Къызыл боялгъанла – ачыкъ харифледиле. Ненчадыла ала? (10).

– Къайсыладыла ала? (а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я).

– Кёк боялгъанла къаллай харифледиле, ким айтыр? Ненчадыла ала? (Кёк боялгъанла – тунакы харифледиле, ала 26-дыла).

Къайсыладыла ала? (б, в, г, гъ, д, дж, ж, з, й, к, къ, л, м, н, нг, п, р, с, т, къысха у, ф, х, ц, ч, ш, щ – 26-дыла).

– Ачыкъ тауушла ненчадыла? (8).

– Къайсыладыла ала? (а, о, у, ы, э, и, ё, ю). Быланы устаз къарачай тилде джюрюгенлерича айтыргъа керекди, сёз ючюн: [ё]-ню «ёгюз» деген сёздеча, [ю]-ню «юй» деген сёздеча, [э]-ни – «эрик» деген сёздеча.

– Къайсы харифле чыгъарадыла эки таууш? (ю бла я.)

– Къачан чыгъарадыла ала эки таууш?

– [я], ачыкъладан сора келсе, эки таууш чыгъарады: аякъ – [айакъ], къоян – [къойан]...

– Къаты ачыкъладан сора келсе, [ю] эки тауушча эшитиледи, сёз ючюн: уюкъ – [уйукъ], чоюн – [чойун]...

– Ачыкъ тауушла къаллай къауумлагъа юлеши-недиле? (Къатыла бла джумушакъла).

– Ким айтыр, аланы къауумлаб? (Къаты ачыкъ тауушла – а, о, у, ы, джумушакъ ачыкъ тауушла – э, и, ё, ю. Хар къауум да төртюшердиле.)

– Тунакы тауушла къаллай къауумлагъа юлеши-недиле? (Зынгырдауукъла бла сангыраула).

– Ким айтыр зынгырдауукъланы? ([б], [в], [г], [гъ], [д], [дж],[ж], [з], [й], [л], [м], [н], [нг], [р], (къысха) [у]– 15 зынгырдауукъ тунакы таууш).

– Сангырау тунакы тауушла къайсыладыла? ([к], [къ], [п], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш], [щ] – 11 сангырау тунакы таууш).

– 26 тунакы хариф бла 10 ачыкъ хариф, ненча боладыла была биргелей? (36 таууш чыгъаргъан хариф).

– Таууш чыгъармагъан харифле ненчадыла? Къайсыладыла ала? (ъ – къаты белги бла ь – джумушакъ белги).

– Нёгерли тунакыланы эсигизге тюшюрююз, къайсыладыла ала? (б-п, в-ф, г-к, гъ-х, д-т, дж-ч, з-с, ж-ш – къарачай тилде 8 пара барды, орусда 6 пара).

– Бёлюм деб, неге айтабыз?

– Басым деб, неге айтабыз?

– Алфавитни юсюнден быллай джырчыкъ барды. Анга макъам салыб джырларгъа керекди. Юйде хар биригиз бу назмучукъну джырчыкъ этиб келирсиз. Энди тынгылагъыз, ангыламагъан сёзлени сорурсуз.

А, Бэ, Вэ, Гэ, Гъэ, Дэ, Джэ,

Е, Ё, Жэ, Зэ, И бла Й,

Ка бла Къа, эЛь, эМ, эН, НГа –

Джууаб этме ананга!

О, Пэ, эР бла эС, Тэ, У –

Адеб-намыс – джорукъду!

Къысха У бла эФ, бла Ха –

«Салам!» – джолукъгъан къартха!

Цэ, Ча, Ша, Ща, Ъ (къаты белги) –

Джойма чыртда бетинги!

Ы бла Ъ (джумушакъ белги) –

Айнытырса элинги!

Э, Ю, Я – бу харифле бла

АЛФАВИТ-ни билirse,

Бу джорукъ бла келишсенг,

Дуния аламгъа джетерсе!

Бегитиу ишле.

138-чи иш – устаз бла биргелей.

139-чу иш – биргелей, устазны болушлугъу бла.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

Дерсни тамамлау.

– Бюгюнню дерсе не джангылыкъ билдигиз?

– Къыйын тийген не зат болду?

1. АЛФАВИТ-ни джангыдан айтдырыу.

2. Дерсен оюм чыгъарыу эмда сабийлени ишлерине багъа салыу.

Юй ишни аууздан тинтиу: 140-чу иш.

32-чи дерс

СЁЗ. ДЖАЗМА ТИЛ БЛА СЁЛЕШИУ ТИЛ

Дерсе окъуу-къурулуш амалла: Сёлешиу эмда джазма тилни юсюнден билимлерин эсге тюшюрюу; алфавитде харифлени джорукъ бла тизилгенлерин белгилеу; логика ангыларын айнытыу соруулагъа джууаб табыу; адамлыкъны шартларыны бирин – джолоучулукъда кесин къалай тутаргъа кереклисин – билдириу эмда ангыларына сингдириу; Ата джуртларына суймекликлерин эмда сыйлы сезимлерин айнытыу; сёз чемерликлерин байындырыу.

Дерсни тамамлау мураты: алфавитде харифлени джорукъ бла тизилгенлерин белгилеу.

Дерсе окъуу керекле: алфавитни окъуу таблицасы, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:
Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 140-чу ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

*Дж Дж Дж д д д Дж дж Дждж джа
джо джу*

Джол сормай, джолгъа чыкъма.

Джол табхынчы, джолдаш таб.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, магъаналарын ачыкълау, къангада, дефтерледе джаздырыу.

– Былай нек айтылады? (Джолну билмей чыкъсанг, таб хазырланалмайса. Ненча кюн барлыгъынгы, неге тюберге боллугъунгу билмейсе. Бусагъатда джангыз джюрюген да къоркъуулуду, ол себебдан соруулаб, билиб, джолдан хапарлы болуб, алай чыгъаса джумушунга).

– «Джол табхынчы, джолдаш таб» – бу нарт сёзю къалай ангылайсыз, бир оюмлагъыз. (Джол нёгеринг аман болса, джолунг болмай, ишинг оюлуб къаллыкъды, этер джумушунгу тындыраллыкъ тюлсе; хыянат нёгерингден чыгъыб къалыргъа боллукъду, ол себебден джолгъа иги нёгер бла атланыргъа дурсду.)

Гынтдылы соруула: соруу джомакъланы биячаларын тешиу. (Эсгертиу: харфла (цифрала) харифни алфавитде сюелген номерича «тахсаланнгандыла». Биячаланы «ачхычы» алфавитдеди).

– Уясы болмагъан къайсы къанатлыды? (4, 25, 4, 25, 14).

(Билмеселе, биячасын айтыргъа боллукъду. – Ол арифметика ребусчукъда джашырылгъанды. Къалай излерики анга ачхышчыкъ?)

– Дунияда эм бай не затды? (7, 8, 22).

– Дунияда эм узун не затды? (7, 20, 16).

– Дунияда эм татлы не затды? (7, 25, 15, 25).

Халатланы табыу.

1) Мизам къалайда бузулгъанды? Тюзетигиз.

А Б В Г Д Е Ж З И К Л М Н О П...

2) Бир тизгинде халат барды, къайсыды ол?

Джол – [джол] – 4 хариф, 4 таууш;

къанатлы – [къанатлы] – 7 хариф, 7 таууш;

къаяла – [къайала] – 5 хариф, 5 таууш;

чоюн – [чойун] – 4 хариф, 5 таууш.

Джангы дерсни ангылатыу:

– Сёлешиу тил неди?

– Адамла бир-бирлери бла ушакъ этедиле, хапарла, джомакъла неда таурухла айтадыла, джырлайдыла. Алай этер ючюн а, ауузубуз бла тюрлю-тюрлю тауушланы айтыб, сёзле бла сёлешибиз. Сёзлени аууз бла айтыугъа *сёлешиу тил* дейбиз.

Биз сёлешиу тилде нени болса да сорабыз, джууаб беребиз. Бир-биринден узакъда тургъан адамла телефон бла сёлешедиле. Кинода, радиола да сёлешиу тил бла хапар айтадыла.

Джерде джаны болгъан затладан къуру адамла селеше биледиле...

– *Джазма тил* а неди?

– Бек эртделеле – Интернет да, телефон да болмагъан заманлада – бир-биринден узакъда тургъан адамла бир-бирлери бла селешалмагъандыла, не бир керекли хапарларын билдиралмагъандыла. Кеслери да билген билимлерин келлик тёлюлеге, энди тууарыкъ адамлагъа къояр муратлары болгъанды. Унутулуб къалмасын деб, ала билимлерин ташда керкиб, терилеле, агъачлада кючлю бояула бла джазыб, алай къойгъандыла. Алай бла адамла харифлени къурагъандыла да, айтырыкъ сёзлерин харифле бла джазаргъа юреннгендиле.

Сёзлени харифле бла джазыугъа *джазма тил* дейбиз.

Китабланы, газетлени, журналланы джазма тилде басмалайдыла. Сохтала дефтерлерине харифле бла джазадыла. Компьютерде да джазма тил бла джазабыз. Джазма тил бек керекли эмда магъаналы тилди.

– Ачыгъыз Къарачай тилни 68-чи бетин. 1-чи таблицада не кёресиз? Эки тюрлю тизгин барды, къайсысы джазма тилге келишеди? Къайсысы сёлешиу тилге келишеди, къарайыкъ...

Таблицаны №1 тинтиу, ангылатыу, джорукъну **141-чи иш** – устаз бла биргелей бегитиу.

Таблицаны №2 тинтиу, ангылатыу, джорукъну **142-чи иш** бла бегитиу.

Тил чемерликни байындырыу.

143-чю иш – аууздан устаз бла биргелей тинтедиле. Биргелей азбар этерге тырмашадыла. Китабланы джабыб, эслеринде къалгъанча, устазны болушлугъу бла текстни джыядыла. (1 окъуучу – къангада, къалгъанла – дефтерлеринде; къангада джазаргъа айттымны таб келишдирген сабийни чыгъарыргъа тыйыншлыды).

Нарт сёзню тинтиу эмда джазыу.

«Эли джокъну кёлю джокъ» – къалай ангылайсыз бу нарт сёзню?

– Адам кеси джашамайды. Джангыз адамны кючю да аз, къарыуу-болуму да кёб затха джетмейди, кеси акъылы бла нени да ангылаб къалалмайды. Ала барысы да бирден болсала, ол заманда джашауу да толу, насыбы да кёб, амалы да – учсуз-къыйырысыз табылады. Аланы барын да бир талай юйдеги, неда эл, джыйылыб, биргелей болса, бирден этилсе, болады. Ол заманда кёлю да токъ, сёзю да ёхтем, тыйыншлы... Аны ючюн айтылады, *«Эли джокъну кёлю джокъ»* деб.

Аууздан айырыуну юлгюсю:

– Бу айттымда *ким?* деген соруугъа джууаб этген сёз бармыды? (Джокъду).

– Бу айттымда *не?* деген соруугъа джууаб этген сёз а бармыды? (Барды – «кёлю».)

– «Джокъ» деген сёзге ким соруу салалыр? (Къалайды?)

– Кёлю джокъ» деб къойсакъ джукъ ангылаталлыкъбызмы? (Огъай, башха сёзле да керекдиле, магъана чыгъар ючюн).

– Бармыдыла аллай сёзле? Къайсыладыла? Къаллай соруугъа джууаб этедиле? (Бардыла. «Эли джокъну» – *Кимни?* деген соруугъа джууаб этедиле).

Дерсни тамамлау. Дерсен оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу:

– *Сёлешиу тил* неди?

– *Джазма тил* а неди?

– Неде кёресиз аланы амалсыз кереклерин?

Ишге багъа салыу, ишде онглуракъланы айырыу.

Юй иш: 144-чю иш.

33-чю дерс

АТ. КИМ? НЕ? ДЕГЕН СОРУУЛАГЪА ДЖУУАБ ЭТГЕН СЁЗЛЕ

Дерсде окъуу-кзурулуш амалла: АТ деген сёзню магъанасын ачыкълау; ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени бир-бирлеринден башхалыкъларын айыртыу; адамлыкълны шартларыны бирин – кирсизликни санда иннетде да тутууну – эсгертиу эмда ол джолну тутаргъа кереклисин ангылатыу.

Дерсни тамамлау мураты: ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени бир-бирлеринден башхалыкъларын айыртыу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 144-чю иш.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Б Б Б б б б Бб Бб Бб бет-къол би-лек

Бет-къол джуумай ашагъан – кирден чыкъмай джашагъан

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

– Къалай ангылайсыз бу сёзлени? (бетин-къолун тыйыншлы ариу тута билмеген, кирден джийиргене билмеген – аны неси да алай боллукъду...)

Джангы дерсни ангылатыу:

Бу сёзле бир-биринден башхалыкълары неди? (Биринчи столбикдегиле – затладыла, 2-чи столбикдегиле адамладыла. Тюз сёзледен усталыгъы болгъан адамланы къаллай джалгъау бла (-чы, -чу, -чи, -чю) къуралгъанларын ачыкълау).

<i>Не?</i>	<i>Ким?</i>
бал	балчы
тюкен	тюкенчи
уу	уучу
сюрюу	сюрюучю

– Къалай къураладыла экинчи столбикдеги сёзле? (-чы, -чу бла –чи, -чю джалгъаулану болушлукълары бла).

2). – Бу элберлени къайсы сёзлеге келишгенлерин бир билигиз?

– Къолунда болмагъан да джокъду,

Къолунда къалгъанда джокъду. (Тюкенчи).

– Эртден кетер,
Ингир келир. (Сюрюучю).

– Сыртда суукъ сюрюучю,
Ингирде юйге келиучю. (Сюрюучю).

– Минг юйге – бир къарауул. (Балчы).

– Таудагъын тауда къоймагъан,
Къырдагъын къырда къоймагъан. (Уучу).

Таблица бла (69-чу б.) джорукъну ангылатыу эмда ачыкълау,

145-чи иш бла бегитиу.

(Ким? не? деген сёзлени къауумлау эмда алагъа *Ат* деген терминни бегитиу).

Таблица бла (70-чи б.) джорукъну ангылатыу, джорукъну ачыкълау.

– Тюкенчи, сюрюучю, балчы, уучу – бу сёзлени затла бла адамлагъа айландырыгъыз.

Тюкенчи – тюкен (*не?* – зат), тюкенчи (*ким?* – адам).

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

146-чы иш бла бегитиу. (*Ким?* деген сёзлени къауумлау, ким? деб джангыз адамгъа айтылгъанын бегитиу).

Дерсни тамамлау.

Дерсни оюмлау; соруулагъа джууаб этиу:

– Ат деб неге айтабыз?

– Ким? деген соруу кимге салынады?

– Ишге багъа салыу.

Юй иш: 147-чи иш.

34-чю дерс

АТ. КИМ? НЕ? ДЕГЕН СОРУУЛАГЪА ДЖУУАБ ЭТГЕН СЁЗЛЕ. СЁЗЛЮК ДИКТАНТ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Ат деген сёзню магъанасын ачыкълау, *ким? не?* деген соруулагъа джууаб этген сёзлени бир-бирлеринден

башхалыкъларын айыртыу; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени бир-бирлеринден башхалыкъларын айыртыу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 147-чи ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

О О О о о о Оо Оо Оо от оюн оюм

Ойнай-ойнай – кёз чыгъар, кюле-кюле сёз чыгъар.

Оюмсуз атлагъан аджалсыз ёлюр.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, магъаналарын ачыкълау, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Сёзлюк диктант

Булбул, дорбун, кырдык, къармакъ, ёгюз, джаркъа, юзгере, бёдене, шапа, дырын, зауукъ, хойнух, джюджек, хойнух, Кавказ.

Джангы дерсни ангылатыу:

Таблица бла (71-чи б.) ангылатыу, джорукъну ачыкълау, китабда ишле бла бегитиу.

148-чи иш – устаз бла биргелей ауаздан.

149-чу иш – устаз бла биргелей «сынджыр» амал бла.

Керилиу минут.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

150-чю иш – 1-чи вариантха,

152-чи иш – 2-чи вариантха.

Энчи ишни аллы бла устаз, хар вариант бла ауаздан тинтиб, алай береди энчи ишни толтурургъа.

Дерсни тамамлау.

Дерсден оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу:

– Не? деген соруу къайсы атлагъа салынады?

– Ким? деген соруу къайсы атлагъа салынады?

– Бу сёзлени къалай ангылайсыз?

Болма джашы атангы –

Бол уланы халкъынгы.

Этген ишинг – халкъынга –

Бюсюреу берир атанга.

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 151-чи ишни джазаргъа, 153-чю ишни – ауаздан.

35-чи дерс

КЪАЙТАРЫУ. КИМ? НЕ? ДЕГЕН СОРУУЛАГЪА ДЖУУАБ ЭТГЕН СЁЗЛЕ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени къайтарыу; логика ангыларын элберлени билячаларын табдыра айнытыу; адамлыкъны шартларын – адеблиликни – сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени къайтарыу эмда ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, элберлени билячаларына эмда сёзлюк сёзлеге – суратчыкъла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, **151-чи** бла **153-чю** ишни ауаздан тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Адеб джокъда намыс джокъ

Тамада кирсе, (не этерге керекди?)

Тиширыуну кёрсенг, (не этерге керекди?)

Джауорун, башджарты (кимге салынады?) ... салынады.

Ашаргъа олтурсанг, (къалай?) ... ашаргъа керекди.

Тёрде (ким?) ... олтурады.

Ашаб бошасанг, (кесинг туруб кетерге боламыды?)...

Болушлукъ сёзле: ёрге туруб, ашхылыкъ бересе; ёрге туруб къымсыз, салам беририн сакълайса; тамада; тамадагъа; тамада башлагъандан сора, сабыр, ушхуургъа мыллык атмай; тамада тепсиден турмай, турургъа болмайды неда эркинлик алыргъа керекди.

Адеб-намыс джорукъ бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

Не? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени элберлени билиб, джазыу. Билячаларын къангада къатышдырыб джазаргъа боллукъду.

Юй керек:

– Четгни улу – арбазны къулу. (*Агъач сибиртги*).

– Бир тайым барды да, Анга минмеген джокъду. (*Бешик*).

– Бир къызым барды да: Халкъны кийиндиреди да, Кеси къымжалай къалады. (*Ийне*).

– Бир атым барды да, Сабса, къарны тютюнлейди. (*Итиу*).

– Эшик артында – къошбаш теке. (*Кийим такъгъыч*).

– Бир чунгурда – минг чунгур. (*Оймакъ*).

– Бели узун – аякълары – къысха. (*Скамейка*).

– Джюрюй-джюрюй, джюклю болду, Аркъачыгъы тюклю болду. (*Урчукъ*).

– Эки бычагъы – бир къучагъы. (*Къыпты*).

Керилиу минут.

158-чи иш – алгъы бурун биргелей тинтиб, устазны болушлугъу бла этиледи.

Дерсни тамамлау.

Теманы бегитиу, соруулагъа джууаб этиу:

– Адамлагъа къаллай соруу салынады? (Юлгюле келтиригиз).

– Адамладан башха затлагъа къаллай соруу салынады? (Юлгюле келтиригиз).

– Джексенг, джюкню элтеди,

Сюрсенг, итни джетеди,

Минсенг, бели табды –

Бу не затды? ... (*Атды*).

– Ырысхыны сакълайды,

Таныгъанын джакълайды.

Юсю бютеу тюкдю –

Бу а неди? ... (*Итди*).

Ишге багъа салыу.

Юй ишни аууздан тинтиу: 156-чы иш.

36-чы дерс

ЭТИМ. НЕ ЭТЕДИ? НЕ ЭТГЕНДИ? ДЕГЕН СОРУУЛАГЪА ДЖУУАБ БЕРГЕН СЁЗЛЕ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: *Не этеди? Не этгенди?* деген соруулагъа джууаб берген сёзле бла шагъырей этиу; адамлыкъны шартларыны бирин – къонакъда кесин ариу тутханны юсюнден ушакъда тил байлыкъларын ёсдюрюу эмда адеблендириу.

Дерсни тамамлау мураты: Не этеди? Не этгенди? деген соруулагъа джууаб берген сёзлени ачыкълау, алагъа соруу берирге юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Не этеди? деген соруугъа джууаб берген сюжет суратчыкъла; керекли таблица, дидактика карточкала (бирлеринде – *не этеди? не этедиле?*, башхалада – *ким? не?*).

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырлануу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

К К К Къ Къ Къ к к к къ къ къ къо-накъ кё-лек

Адеб джокъда намыс джокъ.

Къонакъда кеч къалыргъа джараймыды?

Къонакъгъа баргъан эсенг, мардасын къачырмай, сыйынг бла кетерге керексе.

Адеб-намыс джорукъла бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу. Джууаб алгъан сагъатда айтымлада логика басымны, бёлюм басымны тюз салдыра, сёзлени тюз окъулгъанына да эс ийиу.

(Къонакъгъа баргъан адамны адетдеча неси да кирсиз болургъа керекди: кийими, юсю-башы, иннети. Баргъан джерине нек баргъанын унутмай, джумушун тындырыб, къонакъгъа да уллу заран салмай (джумушу болур аны да, «мен келдим, ненги да къой – мени кёзюмю ачыб тур» дерге джарамайды. Ол ушагъыусузду...)

Юлгю: къонакъгъа – /къонакъкъа/...

Джангы дерсни ангылатыу:

Устаз:

Экеулен къарайды,

Экеулен тынгылайды,

Биреулен айтады. (Кёзле, къулакъла, аууз).

– Кимлени, нелени юсюнден айтылады? (Экеулен, биреулен).

– Экеулен не этеди? (Къарайды).

Ала неледиле? (Кёзле).

– Ол бир экеулен а не этеди? (Тынгылайды).

– Ала уа неледиле? (Къулакъла).

– Биреулен а не этеди? (Айтады).

– Ол а неди? (Аууз).

160-чы ишни тинтиу – Айтымланы окъутуу, *ким? не? не этди? не этдиле?* деген сорууланы салдыра, джууаб алыу.

Таблица бла (77-чи б.) ангылатыу, джорукъну ачыкълау,

161-чи ишни устаз бла толтуруу. *Не этеди?* деген соруугъа джууаб этген сёзлени эки сызчыкъ бла тартдырыу.

Юлгю: Мурат къазладан къоркъады.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

164-чю иш №1 – 1 вариантха;

№ 3 – 2 вариантха.

Дерсни тамамлау.

Дерсден оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу:

– Этим деб неге айтабыз?

– Къаллай соруулагъа джууаб этеди этим?

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 163-чю иш.

37-чи дерс

**ЭТИМ. НЕ ЭТЕДИ? НЕ ЭТГЕНДИ?
ДЕГЕН СОРУУЛАГЪА ДЖУУАБ БЕРГЕН СЁЗЛЕ**

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: не этеди? не этгенди? деген соруулагъа джууаб берген сёзлени бегитиу; айтымлада логика басымны, бёлюм басымны тюз салдыра, сёзлени тюз окъулгъанына да эс ийиу; адеб-намыс джорукъла бла шагъырей этиу.

Дерсни тамамлау мураты: не этеди? не этгенди? деген соруулагъа джууаб берген сёзлени айтымда табаргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Тебердиде заповедникни суратлагъан картла неда слайдла; дерсге керекли таблица, суратла, дидактика карточкала (б-п, д-т).

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, **163-чю ишни** тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

И И И и и и Ии Ии Ии ис-си им-баш

Адеб джокъда намыс джокъ.

– Адамгъа суусаб берсенг, не этесе? – (Ичиб бошарын сакълаб, аякъны къолундан аласа). (Адеб-намыс джорукъла бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу. Джууаб алгъан сагъатда айтымлада логика басымны, бёлюм басымны тюз салдыра, сёзлени тюз окъулгъанына да эс ийиу).

С ё з ю ч ю н: ичиб – [ичип], сакълаб – [сакълап], къолундан – [къолуннан]...

Джангы дерсни ангылатыу:

168-чи ишни устаз бла толтуруу.

Не? ким? не этеди (ле)? деген сёзлени текстден айырыб, тюрлерин тарта джазаргъа: *Не? ким?* деген соруугъа джууаб этгенни – бир сыз бла, *не этеди (ле)?* деген соруугъа джууаб этгенни – эки сыз бла.

Юлгю: (Неле?) Кийикле, къанатлыла, ёсюмле (не этедиле?) сакъланадыла.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

165-чи иш.

Дерсни тамамлау, дерсден оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу.

– Адамгъа суусаб берсенг, не этесе? (Ичиб бошарын сакълаб, аякъны къолундан аласа.)

– Къонакъда кеч къалыргъа джараймыды? (Къонакъгъа баргъан эсенг, мардасындан озмай, сыйынг бла заманында кетерге керексе).

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 166-чы иш – джазаргъа, **167-чи иш** – азбар этерге.

38-чи дерс

**ЭСДЕ ТУТУБ ДЖАЗЫЛГЪАН ДИКТАНТ.
КЪАЙТАРЫУ ИШЛЕ. НЕ ЭТЕДИ? НЕ ЭТГЕНДИ?
ДЕГЕН СОРУУЛАГЪА ДЖУУАБ БЕРГЕН СЁЗЛЕ.**

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Не этеди? Не этгенди? деген соруулагъа джууаб берген сёзледен билимлерин бегитиу; байламлы тилни чемерлендириу, адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: эсде тутдуруб диктант джаздырыргъа.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу,

166-чы иш – тинтиу. **167-чи иш** – азбар этерге.

Эсде тутуб джазылгъан диктант.

167-чи ишни – эсде тутханларыча джаздырыу.

1. Этимлени эки сызчыкъ бла тартдырыу.

2. Къатларында неда башларында къаллай соруугъа джууаб этгенлерин джаздырыу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Т Т Т т т т Тт Тт Тт та ту ты то та-ма-да
Адеб джокъда намыс джокъ.

Тамадаланы ушакъларына, чакъырылмай, къошулургъа джараймыды? (Джарамайды. Тамада сёз бермегенлей, соруу сормагъанлай, ушакъларына къатышхан ишленмеген адам болгъанынгы белгили этеди. Эркинликсиз гитчелеге уллуланы ушакъларына тынгыларгъа эркинликлери джокъду).

Адеб-намыс джорукъла бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу. Джууаб алгъан сагъатда айтымлада логика басымны, бёлюм басымны тюз салдыра, сёзлени тюз, къарачай орфоэпиягъа кёре, окъулгъанына да эс ийиу.

С ё з ю ч ю н: бермегенлей – [бер'мегеллей], сормагъанлай – [сормагъаллай], ишленмеген – /иш'леммеген], эркинликлери – [эр'килл'иклер'и], джокъ эди – [джогъеди]...

Джангы дерсни тинтиу.

169-чу иш – биргелей, устазны болушлугъу бла, ким нени къураса, аны джазыу.

Этимлени тублерин эки сыз бла, атланы – бир сыз бла тартдырыу.

Керилиу минут.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

170-чи иш – «сынджыр» халда толтуруу.

Байламлы тилни чемерлендириу.

Берилген сорууланы болушлукълары бла хапарчыкъны ортасын, аягъын да къураб джазыу.

Чегетде

Чегетде терекле ёседиле. Аны къыйырында бир уллу эмен терек сюеледи. Аны къууушунда ... (Юч төрт айтым къошуб джазадыла.)

- Терекни къууушунда не болургъа боллукъду?
- Анда не джашаргъа боллукъду?
- Ол балачыкъларына къалай къарайды?

Берилген сорууланы болушлукълары бла хапарчыкъны ортасын эм аягъын къураб джазадыла.

Дерсни тамамлау.

Соруулагъа джууаб этиу:

– Не джангы зат билдигиз бюгюнню дерсде?

Была неледиле?

– «Тийгиз!» – десенг, – тиймейдиле,
«Тиймегиз!» – десенг – тиедиле. (*Эринле*).

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 171-чи иш.

39-чу дерс

СЫФАТ. КЪАЛЛАЙ? ДЕГЕН СОРУУГЪА **ДЖУУАБ ЭТГЕН СЁЗЛЕ**

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Къаллай? деген соруугъа джууаб этген сёзле бла танышдырыу; къарачайны орфоэпия джоругъуна кёре, бир сёзлени айтылгъанлары бла джазылгъанлары башха болгъанларын белгилеу эмда тюз окъургъа юретиу; адебликни бир шартыны – тепсиде кесин ариу тута билмекликни – юсюнден билдириу.

Дерсни тамамлау мура ты: Къаллай? деген соруугъа джууаб этген сёзлени айтымда къалгъан сёзледен айыра билиу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 171-чи ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Т Т Т т т т Тт Тт Тт теп-си тау-ла
Адеб джокъда намыс джокъ.

Столгъа ашаргъа олтурсанг, къолларынгы къалай салыргъа керекди?

Къарачайда, «стол» деб, стол болмагъанды – тепсиле болгъандыла. Къолларын тепсиге тийдирмегендиле... (Адеб-намыс джорукъла бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу. Джууаб алгъан сагъатда айтымлада логика басымны, бёлюм басымны тюз салдыра, сёзлени тюз окъулгъанына да эсийиу).

С ё з ю ч ю н: деб – [деп], болгъандыла – [болгъалла], тийдирмегендиле – [тийдир'мегелл'е]...

Джангы дерсни ангылатыу:

172-чи иш – устаз бла биргелей затны ышанын кёрюзген сёзлени табыу, толкъунлу сызчыкъ бла тюблерин тартдырыу.

Таблицала бла ангылатыу, джорукъну ачыкълау, китабда бегитиу ишлени тындырыу.

174-чю иш – устаз бла биргелей.

Керилиу минут.

Биринчи кере ойнагъан заманда, устаз айта, сабийле да аны ызындан къайтара алай ойнайдыла. 3-4 керенден сабийле кеслери ойнаргъа керекдиле.

(Сабийле экеу-экеу бири бирлерине айланыб сюеледиле).

Чум-чум, чум терек,
Чум терекни бутагъы –
Уллу бийни бычагъы,
Бекден-бекден биледим,
Ханны къызын тиледим!
Тиледим да не табдым?
Келечиге – кёлеги,
Чум терекге – бёреги...
Чум терекге ким керек?
Чум терекге сен керек!

(«Сен керек» деген заманда сюелген сабийге бармакъ бла тиерге, дыгъычыкъ этерге).

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

173-чю иш – 1 вариантха,

175-чи иш – 2 вариантха.

Дерсни тамамлау. Дерсен оюм чыгъарыу, соруулагъа джууаб этиу:

– *Сыфат* деб неге айтабыз? (Затланы сыфатларын, неден этилгенлерин кёрюзген, кеслери да къаллай? деген соруугъа джууаб этген сёзлеге *сыфат* дейбиз).

Бу неди? Сыфатланы табыгъыз

Балтадан ауур,

Балдан татлы,

Бауурдан къаты,

Базарда сатылмагъаң,

Къолда тутулмагъаң. (*Джукъу*).

Акъ суу бла сары суу

Бир бёчкеде къатышмайдыла. (*Гаккы*).

Исси кёлде буз бузлай. (*Къаймакъ*).

– «Тийигиз!» – десенг, – тиймейдиле,

«Тиймегиз!» – десенг – тиедиле. (*Эринле*).

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 177-чи иш.

40-чы дерс

**СЫФАТ. КЪАЛЛАЙ? ДЕГЕН СОРУУГЪА
ДЖУУАБ ЭТГЕН СЁЗЛЕ. СЁЗЛЮК ДИКТАНТ**
(элберлени билячаларын джаздырыу).

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: къаллай? деген соруугъа джууаб этген сёзледен билимлерин бегитиу; элберлени тешдире, логика ангыларын

айнытыу; сёзлюк диктантны юсю бла сёзлени тюз джазыу усталыкъларын сюзюу; адамлыкъны шартларыны бирин – табышлыкъны – ангылатыу.

Дерсни тамамлау мураты: кгаллай? деген соруугъа джууаб этген сёзледен билимлерин бегитиу

Дерсде окъуу керекле: керекли суратла, таблица, ЭОР-ла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырлануу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Э Э Э э э э Ээ Ээ Ээ эр-ки-ши э-рик э-лек

Ким алгъа саламлашады?

Эркишиле болсала, алгъа тамада саламлашады. Эркиши бла тиширыу болгъан сагъатда, эркиши биринчи ашхылыкъ береди. Тиширыу ашхылыкъны алгъан этеди.

Чабыб барыб, эркиши бла саламлашхан адет джокъду. Къол узатхан, къучакълашхан да айыбды, бир улайгъан тиширыула бла болмаса. (Адеб-намыс джорукъла бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу. Джууаб алгъан сагъатда айтымлада логика басымны эмда бёлюмде басымны тюз салдыра, сёзлени тюз окъулгъанына да эс ийиу).

С ё з ю ч ю н : эркишиле – [эр'кишиле], болгъан – [богъан], чабыб барыб – [чабып барып], айыбды – [айыпты], тиширыула – [тышырыула]...

Керилиу минут.

Биринчи кере ойнагъан заманда, устаз айта, сабийле да аны ызындан къайтара, алай ойнайдыла. 3–4 кeredен сабийле кеслери ойнаргъа керекдиле.

(Сабийле экеу-экеу бир-бирлерине айланыб сюелдиле).

Чум-чум, чум терек,
Чум терекни бутагъы –
Уллу бийни бычагъы,
Бекден-бекден биледим,
Ханны къызын тиледим!
Тиледим да не табдым?
Келечиге – кёлеги,
Чум терекге – бёреги...
Чум терекге ким керек?
Чум терекге сен керек!

Джангы дерсни ангылатыу:

176-чы иш – суратха къараб, тил байлыкъларын ёсдюрюр муратда, берилген сёзлеге таяна, халпар къурау.

177-чи иш – Атлагъа тагъылыб келген сыфатланы келишдириб, айтымла къурау. Затны бет ышанын кючлю этер ючюн, хайырландырылгъан сыфатланы магъаналарын ачыкълау.

(Нызычыкъны юсюнде чыммакъ, сап-сары, кёмкек, кып-кызыл оюнчакъла джылтырайдыла).

180-чи иш – ауаздан окъуб, тубеген сыфатлагъа соруу сала, аланы текстден айырыу.

Сёзлюк иш, сёзлюк ишни тинтиу.

Элберлени биячаларындан къуралгъан сёзлюк диктант джазартгъа:

Бу неди? Сыфатланы табыгъыз

Балтадан ауур,
Балдан татлы,
Бауурдан къаты,
Базарда сатылмагъан,
Къолда тутулмагъан. (*Джукъу*).

Акъ суу бла сары суу
Бир бёчкеде къатышмайдыла. (*Гаккы*).

Исси кёлде буз бузлай. (*Къаймакъ*).

Данг-дунг *эте* беземе,
Элни сафха тиземе. (*Да-уур-баз*).

Бир атым барды да,
Анга джюкленмеген кир джокъду. (*Бокъла-ууч*).

Бир итим барды да,
Къабса – къарышыб къалады. (*Тюй-ре-ууч*).

– Четгни улу – арбазны кзулу. (*Агъач сибиртги*).

– Бир тайым барды да,
Анга минмеген джокъду. (*Бешик*).

– Бир къызым барды да:
Халкъны кийиндиреди да,
Кеси къымжалай къалады. (*Ийне*).

– Бир атым барды да,
Сабса, къарны тютюнлейди. (*Итиу*).

– Эшик артында – кшошбаш теке. (*Кийим такъгъыч*).

– Бир чунгурда – минг чунгур. (*Оймакъ*).

– Бели узун – аякълары – къысха. (*Скамейка*).

– Джюрюй-джюрюй, джюклю болду,
Аркъачыгъы тюклю болду. (*Урчукъ*).

– Эки бычагъы – бир къучагъы. (*Къыпты*).

Дерсни тамамлау.

1. Дерсен оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу:
 - Сыфатла къаллай соруулагъа джууаб этедиле?
 - Ат къаллай соруугъа джууаб этеди?
 - Этим деб неге айтабыз?

Кшошулгъан «джыйынына», къаллай болса да,
бир шарты бла келишмеген «артыкъ» тауушланы,
бёлюмлени, сёзлени табаргъа.

А, у, ы, с, о. (С – тунакыды, къалгъанла ачыкъладыла).

Б, т, д, г, з. (Т – сангырауду, къалгъанла зынгырдауукъладыла).

Ба, га, ты, да, ма. (Ты – бу бёлюмден башхалада ачыкъ таууш /а/-ды).

Тю, ты, та то, ту. (Тю – артыкълары, ол джумушакъ бёлюмдю).

Ишге багъа салыу.

Юй ишни аууздан тинтиу: 179-чу иш – азбар этерге,
181-чи иш – джазаргъа.

41-чи дерс

ЭСДЕ ТУТУБ ДЖАЗЫЛГЪАН ДИКТАНТ. КЪАЛАЙ? ДЕГЕН СОРУУЛАГЪА ДЖУУАБ ЭТГЕН СЁЗЛЕ

Дерсде окъуу-кзурулуш амалла: къалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеге соруу салыргъа, соруугъа джууаб табаргъа юретиу; логика ангыларын айнытыу; тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни тамамлау мураты: къалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени айтымда къалгъан сёзледен айырыргъа юретиу эмда эсде тутуб джазгъан диктант бла билимлерин тинтиу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 181-чи ишни – джазыу, тинтиу.

Эсде тутуб джазылгъан диктант.

179-чу иш.

Джангы дерсни ангылатыу:

Умар цгц окъуйду.

– Умарны къалай окъугъанын къайсы сёз билдиреди? (*Иги*). Ол къайсы соруугъа джууаб этеди? (*Къалай?*).

Акка сабыр сөлешеди.

Акканы къалай сөлешгенин къайсы сёз билдиреди? (*Сабыр*). Ол къайсы соруугъа джууаб береди? (*Къалай?*).

– *Къар акъырын джауады.*

– Къарны къалай джаугъанын къайсы сёз билдиреди. (*Акъырын*). Ол къайсы соруугъа джууаб береди? (*Къалай?*).

88-чи бетде соруула бла ишлеу, *къалай?* деген соруулагъа джууаб этген сёзлени ачыкълау эмда тюрлерин юзюлген сыз бла точка бла тартдырыу.

187-чю ишни – устаз бла биргелей тинтиу. Хар керекли сёзге *къалай?* деб соруу сала, аны джууаб бла бегите, *къалай?* деген сёзге джууаб этген сёзлени ачыкълау.

Керилиу минут. («Чум терек»).

Биринчи кере ойнагъан заманда, устаз айта, сабийле да аны ызындан къайтара, алай ойнайдыла. 3-4 кереден сабийле кеслери ойнаргъа керекдиле.

(*Сабийле экеу-экеу бир-бирлерине айланыб сюелдиле*).

Чум-чум, чум терек,
Чум терекни бутагъы –
Уллу бийни бычагъы,
Бекден-бекден биледим,
Ханны къызын тиледим!
Тиледим да не табдым?
Келечиге – кёлеги,
Чум терекге – бёреги...
Чум терекге ким керек?
Чум терекге сен керек!

(«Сен керек» деген заманда парада *сюелген сабийге* бармакъ бла тиерге, дыгъычыкъ этерге).

Энчи иш, энчи ишни тинтиу. Сёзлени барын да джазмай, *къалай?* деген соруугъа джууаб этген сёзлени айырыб джазыу халда этиледиле иш.

184-чю иш – 1 вариантха,

186-чы иш – 2 вариантха

Дерсни тамамлау.

Дерсден оюм чыгъарыу эмда соруулагъа джууаб этиу:

– *Къалай?* деген соруугъа джууаб этген сёзле нени кёргюзтедиле? (Иш не халда этилгенин).

Къошулгъан «джыйынына», къаллай болса да, бир шарты бла келишмеген «артыкъ» тауушланы, бёлюмлени, сёзлени табаргъа.

И, ё, к, ю, я. (К – артыкъды. Ол тунакыды)

А, о, у, и, ы. (И – артыкъды. Ол джумушакъ ачыкъды, къалгъанла къатыладыла).

Ло, ны, ни, ту, ба. (Ни – артыкъды. Ол джумушакъ бёлюмдю, къалгъанла къаты бёлюмледиле).

Па, та, къа, ка, ба. (Ба – артыкъды. Ол зынгырдауукъ тунакы+ /а/ таууш бла къуралгъанды, къалгъанла уа сангырау тунакы+ /а/ таууш бла къуралгъандыла).

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 185-чи иш.

42-чи дерс

КЪАЧАН? ДЕГЕН СОРУУЛАГЪА ДЖУУАБ ЭТГЕН СЁЗЛЕ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Къачан? деген соруугъа джууаб этген сёзлени тинтиу, аланы берилген юлгюледен айгъакълау, къайсы сёз-

леге бойсунганларын ачыкъялау; адамлыкъны шартларыны бирин – шохлукъну – кючюн эмда магъана дараджасын ачыкъялау.

Дерсни тамамлау мураты: Къачан? деген соруулагъа джууаб этген сёзле бла шагъырей этиу

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, сёзлюкге келишген суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырлануу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 185-чи ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Сс Ээ Бб Аа сакъ омакъ джан сау Сакъ юйюне сау барыр.

Санны кийим омакълай эсе, джанны шохлукъ омакълайды.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, магъаналарын ачыкъялау, къангада, дефтерледе джаздырыу.

(Адамла бир-бирлери бла шох турсала, ала бири бирине кёб игиликле этедиле, биргелей къууанадыла. Эталмагъан иште болушадыла. Ишни бирге этиб къойгъанларына эки къат къууанадыла... Ма алай шохлукъда адамны джаны кючлю болады, ёхтемленген этеди... Аны ючюн айтадыла, «Санны кийим омакълай эсе, джанны шохлукъ омакълайды» деб).

Джангы дерсни ангылатыу:

91-чи бетде *Къачан?* деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тинтиу, аланы берилген юлгюледен айгъакъялау, къайсы сёзлеге бойсунганларын ачыкъялау эмда айтымда синтаксис орунларын айырыу.

Ингирде суукъ болду.

– Къачан суукъ болгъанын къайсы сёз билдиреди? (*Ингирде*). Ол къаллай соруулагъа джууаб этеди? (*Къачан?*).

Мурат школгъа эртде барады.

– Мурат школгъа къачан баргъанын къайсы сёз билдиреди? (*Эртде*). Ол къаллай соруулагъа джууаб этеди? (*Къачан?*)

Тамбла экинчи классла экскурсиягъа барлыкъдыла.

– Экинчи классла тамбла экскурсиягъа барлыкъларын къайсы сёз билдиреди? (*Тамбла*). Ол къаллай соруулагъа джууаб этеди? (*Къачан?*).

Таблицала бла (91-чи б.) бегитиу, джорукъну бегитир муратда, ишлени толтуруу.

188-чи иш – устаз бла биргелей.

190-чу иш – устаз бла биргелей. (Тогъуз сагъат. Бир сагъат. Эки сагъат. Юч сагъат. Тёрт сагъат. Беш сагъат).

Керилиу минут

Джел урады бетиме,
Чайкъалалла терекле.
Солуу керек билекге,
Солуу керек кёзлеге.
Джаза-джаза, джаза-джаза
Арыдыла бармакъла.
Къысыб-ачыб, къысыб-ачыб
Солутабыз джазаргъа.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу. Сыфатны къайтарыу иш.

182-чи иш – 1 вариантха,

183-чю иш – 2 вариантха.

Дерсни тамамлау.

Дерсден оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу:

– Бу сёзледе ненча хариф, ненча таууш, ненча ачыкъ, тунакы таууш барды?

– Зынгырдауукъ – [зынгырдауукъ] – 4 бѣлюм, 10 таууш, 10 хариф, 4 ачыкъ, 6 тунакы.

– Макъырады – [макъырады] – 4 бѣлюм, 8 таууш, 8 хариф, 4 ачыкъ, 4 тунакы.

Бу къачан болады?

Тѣгерекни шошлугъун

Чалкъычыла буздула.

Сырт башында чалкъыланы

Ары-бери бурдула.

Ары – чалкъы, бери – чалкъы,

Бир, эки, юч, тѣрт, беш, алты... (Кюз алада).

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 189-чу иш.

43-чю дерс

КЪАЙДА? ДЕГЕН СОРУУЛАГЪА ДЖУУАБ ЭТГЕН СѢЗЛЕ. Кѣрюб джазгъан эсгертиу диктант.

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: къайда? деген соруулагъа джууаб этген сѣзле бла шагъырей этиу; бюгюннге дери билген орфограммаларын къайтарыу эмда бегитиу; адамлыкъны шартларын – табигъатха аяулукъну – ангылатыу эмда ангыларына сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: къачан? деген соруугъа джууаб берген сѣзлени айтымда синтаксис джумушларын ачыкълануу эмда аланы юзюлген сызчыкъ бла точка бла тартыргъа юретиу

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 189-чу ишни тинтиу.

Джангы дерсни ангылатыу.

Теренде чабакъла джюзедиле.

– Чабакъчыкъланы къайда джюзгенлерин къайсы сѣз билдиреди? (*Теренде*). Ол къаллай соруугъа джууаб береди? (*Къайда?*).

Ёргедде чалкъычыла чалкъы чаладыла.

– Чалкъычыланы къайда чалкъы чалгъанларын къайсы сѣз билдиреди? (*Ёргедде*). Ол къаллай соруугъа джууаб береди? (*Къайда?*).

Былайда кѣб гюлле ёседиле.

– Гюллени къайда ёсгенлерин къайсы сѣз билдиреди? (*Былайда*). Ол къаллай соруугъа джууаб береди? (*Къайда?*).

Таблица-ла бла ангылатыу, джорукъну ачыкълануу, китабны бетлеринде ишле бла бегитиу. Къачан? деген соруугъа джууаб берген сѣзлени айтымда синтаксис джумушларын ачыкълануу эмда аланы юзюлген сызчыкъ бла точка бла тартыргъа юретиу.

193-чю иш – ауаздан устаз бла биргелей *къалай? къачан? къайда?* деген соруулагъа джууаб берген сѣзлени табаргъа, билимлерин бегитирге.

192-чи иш – устаз бла биргелей.

Керилиу минут.

Кѣкде баргъан зурнукла, (Къолларын къанатлача къагъадыла)

Бара-келе турлукъла,
Кече бизде къалыгъыз, (Къолларын тобукъларына салыб чѣгелейдиле)

Мени ала барыгъыз! (Къолларын ёрге кѣлтюрюб, бармакъчыкълануу суюледиле неда чынгайдыла. Къолчукълары бла биягъынлай къагъадыла).

Кѣрюб джазгъан эсгертиу диктант.

191-чи иш – устаз бла биргелей. *Къайда?* деген соруугъа джууаб берген сѣзлени табаргъа. Соруулагъа

толу джууаб излей, байламлы тиллерин байындырыу; кёзден къараб, тинтиб, сёзлени тюз джазылыуларын бегитиу. Окъутуу, текстден сора берилген соруулагъа джууаб табыу, къыйын сёзлени къалай джазылгъанларына эс бёлюу, тинтген заманда ётген орфограммаланы эсге тюшюрюу.

1. Китабларын джабдырыб, эсгертиу диктант джаздырыу.

2. Китабларын ачдырыб тинтиу, хар айтымны окъута, *къайда? къачан? къалай?* деген соруулагъа джууаб ётген сёзлени барлыгъын-джокълугъун тинтиу, тюблерин кереклисича тартдырыу: сыфатланы (ачыкълаучулары) – толкъунлу сыз бла, къалгъанлары – юзюлген сыз бла точкачыкъ бла.

Къайда? – Джер тюбюнде, анда.

Къайры? – Ёрге, энишге.

Къачан? –

Къалай? – Шохлукъда, бир-бирин ангылаб, тохтаууз,

Къаллай? – Уллу, кючлю, тюрлю-тюрлю, сейир, кеси джюрюген,

Дерсни тамамлау.

1. Дерсден оюм чыгъарыу; ишге багъа салыу.

2. Къошулгъан «джыйынына», къаллай болса да, бир шарты бла келишмеген «артыкъ» тауушланы, бёлюмлени, сёзлени табаргъа.

Т, п, к, а, с. (А – артыкъды. Ол ачыкъды, къалгъанла тунакыладыла).

Ы, е, и, ю. (Ы – артыкъды. Ол къаты ачыкъды, къалгъанла джумушакъ ачыкъладыла).

Би, ти, де, гы, ню. (Гы – артыкъды. Ол къаты бёлюмдю, къалгъанла джумушакъ бёлюмледиле.)

То, ту, тё, та, ты. (Тё – артыкъды. Ол джумушакъ бёлюмдю).

Юй ишни аууздан тинтиу: 193-чю иш.

44-чю дерс

НЕНЧА? НЕНЧАНЧЫ? ДЕГЕН СОРУУЛАГЪА ДЖУУАБ БЕРГЕН СЁЗЛЕ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: *Ненча? Ненчанчы?* деген соруулагъа джууаб берген сёзле бла шагъырей этиу, адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: *Ненча? Ненчанчы?* деген соруулагъа джууаб берген сёзле бла шагъырей этиу.

Дерсде окъуу керекле: керекли окъуу таблица, суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Х Х Х х х х Хх Хх хар хат хата хота

Бир терекде – онеки бутакъ,

Хар бутакъда – отуз чапыракъ,

Хар чапыракъны бир джаны – къара, бир джаны – акъ.

(Джыл, айла, кюнле, кече бла кюндюз).

Элбер бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

Мурат экинчи классха джюрюйдю.

– Муратны ненчанчы классха джюрюгенин къайсы сёз билдиреди? (*Экинчи*). Ол къайсы соруугъа джууаб береди? (*Ненчанчы?*).

Муратха сегиз жыл болгъанды.

– Муратха ненча джыл болгъанын къайсы сёз билдиреди? (*Сегиз*). Ол къаллай соруугъа джууаб береди? (*Ненча?*).

Таблицала бла джорукъну ачыкълау, китабда ишле бла джорукъну бегитиу.

194-чю иш – устаз бла биргелей.

Керилиу минут.

Кёкде баргъан зурнукла, (Къолларын къанатлача къагъадыла)

Бара-келе турлукъла,

Кече бизде къалыгъыз, (Къолларын тобукъларына салыб чёгеледиле)

Мени ала барыгъыз! (Къолларын ёрге кёлтю-рюб, бармакъчыкълагъа сюеледиле неда чынгайдыла)

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

196-чы иш.

Байламлы тилни ёсдюрюу.

Соруулагъа толу джууаб излерге.

– Сизге ненчашар джыл болгъанды?

– Сиз окъугъан классда ненча окъуучу барды?

– Къызчыкъла ненчадыла?

– Джашчыкъла уа?

– Сен ненчанчы партада (столда) олтураса?

Дерсни тамамлау, теманы бегитиу, соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

Биринчиси къуяды,

Экинчиси джутады,

Ючюнчюсю чыгъады,

Тёртюнчюсю джыяды. (*Джангур, джер, кырдык, адам*)

Экеулен таудан келе,

Бешеулен аллына келе. (*Ашагъан*).

Тогъуз ашдан – бир аш,

Тогъуз элге – толу аш. (*Ашыра джырна*).

Минг къоюм барды да,

Мингиси да – къочхарла. (*Къурмач*).

Минг къоюм суугъа кетди,

Асхакъ Сюлемен излей кетди. (*Хантус бла чолпу*).

Юй иш:

45-чи дерс

КЪАЙТАРЫУ ИШЛЕ. ЮРЕТИУ ИЗЛОЖЕНИЕ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: байламлы тилни байындырыу; болгъан затланы, ишлени бир-бири ызындан, заманнга кёре, тагъаргъа юретиу; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: эсден джазма (изложение) джазаргъа юретиу; пландагъы соруулагъа джууаб этдириу, байламлы хапар къурашдырыу, айтым-айтым, бир-бирине тагъа изложениени джаздырыу.

Дерсде окъуу керекле: суратла (*бал, балчы, бал четен, къаууз*).

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

М М М м м м Мм Мм Мм минг миллион

Минг къарнашны – бир юйю. (*Бал четен*).

Минг юйге – бир къарауул. (*Балчы*).

Бир къаяда – минг тешик,

Тешиги сайын – бир уя. (*Къаууз*).

Элберле бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Юретиу эсден джазма (изложение).

Сорууланы болушлугъу бла джазыллыкъ изложениени текстин къурау.

Устаз джазыллыкъ изложениени соруу халда планын береди доскада.

П л а н

1. Къачан эм къайда унутуб къойгъан эди Абрек бёркюн?
2. Бир ай ётгенден сора ол бёркюн къайда табды?
3. Бёркюню ичинде неле бар эдиле?
4. Абрек къалай этди?
5. Андан ары не болду, къалай келеди кёлюгюзге? Изложениелеринде хайырланлыкъ сёзле: *джаз, чегетде, терек бутакъда, чыпчыкъ балачыкъла*. Сорууланы окъуйдула, тубюнде берилген сёзлеге эс иедиле, бу соруулагъа джууаб этедиле: Берилген планнга, сёзлеге кёре, текстде нени юсюнден айтыллыкъды? Текстни магъанасын ачыкълагъан, билдирген къайсы сёзледиле? (*Джаз, чегет, чыпчыкъ, балачыкъла*). Устаз текстни окъуйду.

Абрекни бёркю

Джаз Абрек чегетге баргъан эди. Ол терекни бутакъында бёркюн унутуб къойгъан эди. Бир-эки ай ётгенден сора, Абрек джилек джыяргъа чегетге баргъанды. Ол бёркюн ёрлеген терегини бутакъында кёргенди.

Абрек терекге миниб къараса, бёркюню ичинде къарылгъач балачыкъла. Ол алагъа тиймегенди. Абрек кесини азыкъчыгъындан ётмек кесекни умур этгенди да алагъа бергенди. Кеси да уядан бир джанына туруб, къарайды...

Текстни бошаргъа керекди, сёз ючюн, былай неда башха тюрлю:

Бир кесекден келиб къараса, балачыкъла умурланы чёблеб тура. Абрек бек къууанганды къарылгъач балачыкъланы тойдургъанына. Аланы джазыкъсыныб, бёркюне да тиймегенди...

Неда:

Абрек, сагъыш да этмегенлей, беркюн къарылгъашчыкълагъа саугъа этгенди...

Керилиу минут

Джел урады бетиме,
Чайкъалалла терекле.
Солуу керек билекге,
Солуу керек кёзлеге.
Джаза-джаза, джаза-джаза
Арыдыла бармакъла.
Къысыб-ачыб, къысыб-ачыб
Солутабыз джазаргъа.

Ауаздан тинтиб бошагъандан сора, энтда бир кере окъуу, пландагъы соруулагъа джууаб этдириу, байламлы хапар къурашдырыу, айтым-айтым, бир-бирине тагъа изложениени джаздырыу. (Бир окъуучу къангада ишлейди неда устаз кеси).

Сабийле ичлеринден сёзлени бёлюм-бёлюм окъуйдула, ишлерин тинтедиле.

Дерсни тамамлау.

Теманы бегитиу, соруулагъа джууаб этиу:

– Ат деб неге айтабыз? Ол къаллай соруулагъа джууаб этеди?

– Этим деб неге айтабыз? Ол къаллай соруулагъа джууаб береди?

– Сыфат деб неге айтабыз? Ол къаллай соруулагъа джууаб береди?

– Къалай? къачан? къайда? деген соруулагъа къаллай сёзле джууаб бередиле?

– Ненча? Ненчанчы? Деген соруулагъа къаллай сёзле джууаб бередиле?

Ишге багъа салыу.

Юй иш:

46-чы дерс

УЛЛУ ХАРИФЛЕНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЮ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: уллу харифлени джюрютюлюуюнден билимлерин кенгертиу; адамлыкъны шартларыны бирин – Ата джуртха суймекликни – айнытыу; «Тойгъан джерден эсе - туугъан джер татлы» деген сезимни ангыларына сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: уллу хариф бла джазылгъан сёзлени текстден айырыб чыгъартыу, алай нек джазылгъанларын эсге алыу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблица-ла, билячалагъа суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Элберлени билячаларындан къуралгъан сёзлюк иш эмда хат тюзетиу.

Минг къарнашны – бир юйю. (*Бал четен*).

Минг юйге – бир къарауул. (*Балчы*).

Бир къаяда – минг тешик,

Тешиги сайын – бир уя. (*Къаууз*).

Биринчиси къуяды,

Экинчиси джутады,

Ючюнчюсю чыгъады,

Тёртюнчюсю джыяды. (*Джангур, джер, кырдык, адам*)

Экеулен таудан келе,

Бешеулен аллына келе. (*Ашагъан*).

Тогъуз ашдан – бир аш,

Тогъуз элге – толу аш. (*Ашыра джырна*).

Минг къоюм барды да,

Мингиси да – къочхарла. (*Къурмач*).

Минг къоюм суугъа кетди,

Асхакъ Сюлемен излей кетди. (*Хантус бла чолпу*).

Элберлени билячаларын бир окъуучу – къангада, къалгъан окъуучула – дефтерледе джаздырыу, билген орфограммаларыны тюблерин тартдырыу, алай нек джазылгъанларын эсге тюзюртюу.

Джангы дерсни ангылатыу:

197-чи ишни окъута, сёзлени уллу хариф бла нек джазылгъанларын эсге тюзюрюу. (Шахарланы, эл-лени, сууланы, тенгизлени атларында биринчи хариф уллу бла джазылады).

198-чи иш – ауаздан толтурулады. Уллу хариф бла джазылгъан сёзлени текстден айырыб чыгъартыу, алай нек джазылгъанларын эсге тюзюрюу. (**Ючкекен, Гитче Къарачай район, Акъбаш, Къолан, Бойнакъ, Къундуз**).

Таблица-ла бла джорукъну ачыкълау, эсде тутуу, китабда ишлени эте, алгъан билимлерин бегитиу.

200-чю иш – устаз бла биргелей тинтиу. (Кечерукъланы Байдымат, Семенланы Сымайыл, Семенланы Азрет, Абайханланы Насу, Суйюнчланы Азамат, Сылпагъарланы Кулина, Шидакъланы Ибрахим, Чотчаланы Магомет...).

Керилиу минут.

Кёкде баргъан зурнукла, (Къолларын къанатлача къагъадыла)

Бара-келе турлукъла,

Кече бизде къалыгъыз, (Къолларын тобукъларына салыб чөгеледиле)

Мени ала барыгъыз! (Къолларын ёрге кёлтюрюб, бармакъчыкълагъа сюеледиле неда чынгайдыла)

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

201-чи иш. (Айтымланы керекли сёзле бла толтурургъа, хайуанла бла джаныуарланы атларын тюбюндеги тизгинден ала, уллу харифни тюбю тартыргъа).

Дерсни тамамлау.

Дерсен оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу:
– Уллу хариф къачан джазылады?

Адамланы атлары, тукъумлары уллу хариф бла джазылады. (*Юлгю*).

Шахарланы, эллени, орамланы, тауланы, сууланы, кёллени атларында. (*Юлгю*).

Юй хайуанланы, джаныуарланы аталгъан атларында. (*Юлгю*).

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 199-чу иш.

47-чи дерс

УЛЛУ ХАРИФЛЕНИ ДЖЮРЮТЮЛЮУЮ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: уллу харифлени джюрютюлюуюнден билимлерин кенгертиу; нарт сёзлени тинтген бла адамлыкъны шартларын сингдириу: адам бетин джоярыкъ затдан баш сакъларгъа кереклисин, бир кере тюшюрсе сыйын, артда сыйлы болалмазлыгъын ангылатыу.

Дерсни тамамлау мураты: Эсгертиу кёчюрюу.

Дерсде окъуу керекле: керекли окъуу таблица, суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:
Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу,

199 чу ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Гъ Гъ Гъ гъ гъ Гъ чыгъана магъана

Эшек суйген – чыгъана, адам суйген – магъана.

Эшекге минген – биринчи айыб, эшекден джыгъылгъан – экинчи айыб.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къагда, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни тинтиу.

203-чю иш – устаз бла биргелей этиледи. Айтымлада къалайда уллу хариф джазыллыгъын айырыу, ол сёзлени дефтерлеге джазыб алыу, Уллу хариф нек джазылгъанын джорукъну айтыб ангылатыу. (Хурзукга, Анда, Мен, Джай, Хурзукда, Хурзукну, Хауа, Шоркъа).

Керилиу минут.

Биринчи кере ойнагъан заманда, устаз айта, сабийле да аны ызындан къайтара алай ойнайдыла. 3-4 керенден сабийле кеслери ойнаргъа керекдиле.

(*Сабийле экеу-экеу бир-бирлерине айланыб сюелдиле*).

Чум-чум, чум терек,
Чум терекни бутагъы –
Уллу бийни бычагъы,
Бекден-бекден биледим,
Ханны къызын тиледим!
Тиледим да не табдым?
Келечиге – кёлеги,
Чум терекге – бёреги...
Чум терекге ким керек?
Чум терекге сен керек!

(«Сен керек» деген заманда сюелген сабийге бармакъ бла тиерге, дыгъычыкъ этерге).

Энчи иш, энчи ишни тинтиу. Эсгертиу кёчюрюю.

202-чи иш – 1 вариантха

205-чи иш – 2 вариантха.

Джазгъанларындан сора, уллу харифле нек джазылгъанларын тинтиб айтдырыу.

Дерсни тамамлау.

Дерсен оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу:

– Уллу хариф къайсы сёздеде, къачан джазылады?

Къошулгъан «джыйынына», къаллай болса да, бир шарты бла келишмеген «артыкъ» тауушланы, бёлюмлени, сёзлени табаргъа.

Суу, терен, къобан, ырхы, кёзлеу. (*Терен* – келишмейди. Бу сёз *къаллай?* деген соруугъа джууаб этеди, къалгъанла уа – *не?* деген соруугъа).

Акъ, сары, кёксюл, келек, мор. (*Келек* – келишмейди. Ол не? деген соруугъа джууаб этеди, къалгъан сёзле уа – къаллай? дегенге. Ала затны къаллай бетли болгъанын кёргюзтедиле.)

Къой, ийнек, аслан, эчки, тюе, къозу. (*Аслан* – келишмейди. Ол кийик джаныуарды, къалгъанла юй хайуанладыла).

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 204-чю иш, 102-чи бетде соруулагъа джууаб бериу.

48-чи дерс

КЪАЙТАРЫУ ИШЛЕ. УЛЛУ ХАРИФЛЕНИ ДЖЮРЮТЮЛЮЮ. ДИКТАНТ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: озгъан дерследе алгъан билимлерин тамамлау; уллу харифни джюрютюлююн эслеринде чертиу; логика ангыларын айнытыу.

Дерсни тамамлау мураты: диктантны юсю бла алгъан билимлерин тинтиу.

Дерсде окъуу керекле: суратла (Къарачайны Къадау Ташы, КЧР-ни картасы).

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу,

204-чю иш, 102-чи бетде соруулагъа джууаб бериу.

Диктант

Къарачайны Къадау Ташы

Карачаевск шахардан Учкуланнга дери аламан чайыр джол барады. Атам бла мен автобусну терезесинден мийик таулагъа, чынгыл къаялагъа, субай наратлагъа къарай барабыз.

Худес суу Къарачай Къобаннга къошулгъан джерде бир уллу тегерек къара ташны кёрдюк.

– Ол Къарачайны Къадау Ташыды. Къадау Таш бизни халкъны бек бурунладан келген сыйлы эсгертмесиди, – деди атам.

Дерсни тамамлау.

1. Дерсен оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу.

2. Къошулгъан джыйынына къаллай болса да бир шарты бла келишмеген «артыкъ» тауушланы, бёлюмлени, сёзлени табыгъыз.

Джёге, алма, кертме, балий, къоз. (*Джёге* – артыкъды. Къалгъан терекле кёгет терекледиле).

Наз, нызы, нарат, юрге. (*Юрге (клён)* – артыкъды, ол чапыракълыды, къалгъан терекле ийнелиледиле).

3. Ишге багъа салыу.

49-чу дерс

ХАЛАТЛАНЫ ТЮЗЕТИУ. АЙТЫМ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: айтымдан сора салыныучу белгилени эсге тюшюрюу; айтым не болгъанын чертиу; текстни магъанасына кёре айтымлагъа бёлдюрюу; жангы айтымны уллу харифден башланнганын эсге тюшюрюу; адамлыкъны шартларын – джолну ариулагъан эмда сууну ариулагъан – кимге да асыулу иш болгъанын сингдириу.

Дерсни тамамлау мура ты: халатланы тюзетиу.

Дерсде окъуу керекле: керекли окъуу таблица, суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Халатланы тюзетиу иш.

Устаз халатла этген окъуучула бла ушакъны табышылы, сабыр, айтханын сингдире, джууаб излей – ол халда бардырады.

Къарачайны Къадау Ташы

Карачаевск шахардан Учкуланнга дери аламан чайыр джол барады. Атам бла мен автобусну терезесинден мийик таулагъа, чынгыл къаялагъа, субай наратлагъа къарай барабыз.

Худес суу Къарачай Къобаннга къошулгъан джерде бир уллу тегерек къара ташны кёрдюк.

– Ол Къарачайны Къадау Ташыды. Къадау Таш бизни халкъны бек бурунладан келген сыйлы эсгертмесиди, – деди атам.

1. Карачаевск, Учкуланнга, Худес суу, Къарачай Къобаннга, Къарачайны Къадау Ташыды – сёздеде уллу харифни джазылыуун къайтарыу.

2. Терезесинден, тегерек, бек, келген, эсгертмесиди – Э бла Е-ни къарачай сёздеде сёзню аллы бла ортасында джазылыу джоругъун къайтарыу.

3. Чайыр, мийик, таулагъа, субай, къарай, суу, Къарачайны, Къадау, сыйлы – къысха Й бла къысхаУ-ну джазылыу джоругъун къайтарыу.

4. Башха тюрю халатланы тинтиу.

Керилиу минут

Джел урады бетиме,
Чайкъалалла терекле.
Солуу керек билекге,
Солуу керек кёзлеге.
Джаза-джаза, джаза-джаза
Арыдыла бармакъла.
Къысыб-ачыб, къысыб-ачыб
Солутабыз джазаргъа.

Джангы дерсни ангылатыу.

206-чы иш – текстни окъутуу. Хар айтымда ненча сёз болгъанын санатыу. Айтымдан сора салыныучу белгилени эсге тюшюрюу. Айтым не болгъанын чертиу.

Таблица бла ишлеу, джорукъну ачыкълау, айтымланы къауумларын эсге алыу.

208-чи иш. Текстни магъанасына кёре айтымлагъа бёлдюрюу. Жангы айтымны уллу харифден башланнганын эсге тюшюрюу.

Мен къара суума. Дунияда эм таза, эм кирсиз суума! Джар джанында уллу къара ташны тюбюнден чыгъама. Юсюм бла ётген джолоучула мени сууму ичерге бек сюдиле. Мен да къызгъанмайма. Халаллары болсун! Бир къауум джолоучула мен чыккъан чунгурну тазалайдыла. Келген адамла былайда, суу ичиб, солуб кетдиле.

Дерсни тамамлау.

Нарт сёзню тинтиу, ушакъда магъанасын ачыкълау.

Къара сууну бокълама, таяр тауну джокълама.
Юй иш: 207-чи иш.

50-чи дерс

ХАПАРЛАУЧУ АЙТЫМ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: хапарлаучу айтымдан билим бериу, байламлы тилни ёсдюрюу, адамлыкъны шартларын – ата-анагъа сый бериуню – ангыларына сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: берилген сёзлени хайырландыра, айтымла джарашдырыу; аладан хапарчыкъ къураб джазыу.

Дерсде окъуу керекле: керекли окъуу таблица, суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, **207-чи ишни** тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

АА А Аа Аа Аа ата - атам ана - анам

Ата – билек, ана – джюрек.

Ата деген – ёмюр юйню ачхычы,

Ана деген – джашаунгу бачхычы.

(Семенланы Сымайыл).

Нарт сёзле бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

С ё з л ю к: къумурсхала

209-чу иш – устаз хапарлау ауаз бла окъуйду.

– Къаллай ауаз бла (интонация бла) окъудум хапарчыкъны? (Хапарлау ауаз бла).

– Нени хапарлайдыла бу текстде? (Къумурсхаланы джашауларыны юсюнден).

Таблица бла (105-чи б.) ангылатыу, джорукъну ачыкълау, китабда ишлени тындырыу.

210-чу иш – байламлы тилни ёсдюрюу. Берилген сёзлени хайырландыра, айтымла джарашдырыгъа. Аладан хапарчыкъ къураб джазыу. Иш устазны болушлугъу бла этиледи.

Сёз ючюн, Устаз биринчи сёзюн айтады, сабийле аны ахырын келишдиредиле.

Табигъатха (*не болду?*) (*Не затла*) ... джылтырайдыла. (*Не затла?*) ... шоркъулдайдыла.

Табигъатха джан киргенди. Кюн таякъла джылтырайдыла. Суучукъла шоркъулдайдыла. Чыпчыкъла джырлайдыла. Терекле чирчик-чирчик этгендиле. Ханс кёгергенди. Шаптал терек бла кийик эрик чакъгъандыла. Гокка хансла ариу ийис чыгъарадыла.

Кёб турмай зауукълу джай келликди. Сабийле да солурукъдула.

212-чи иш – ауаздан, устаз бла биргелей азбар этерге тырмашыу. Ушакъ бардырыу.

– Ненча айтым барды бу назмуда?

– Ала къаллай айтымладыла? (Хапарлаучу).

– Нек болдула ала хапарлаучу айтымла, ангылатыгъыз?

– Къайсы сёзледиле адамгъа эм магъаналыла?

– Суугъа нек бериледи аллай бир багъа?

– Ётмек а не бла магъаналыды?

– Ананы нек багъалатыргъа керекди?

Керилиу минут

Джел урады бетиме,

Чайкъалалла терекле.

Солуу керек билекге,

Солуу керек кёзлеге.

Джаза-джаза, джаза-джаза

Арыдыла бармакъла.
Къысыб-ачыб, къысыб-ачыб
Солутабыз джазаргъа.

Энчи иш эмда энчи ишни тинтиу.

213-чю иш – хар сабий энчи хапар къурайды, устаз бир талай окъуучугъа хапарларын айтмагъа къояды, иги хапар къурашдыргъаннга багъа салыргъа боллукъду.

Дерсни тамамлау.

Дерсден оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу:

– Айтым деб неге айтылады? (Толу магъананы берген сёз къауумгъа **айтым** дейдиле.)

– Биз бюгюн дерсде къаллай айтымны билдик?

– Хапарлаучу айтымны ахырында къайсы белги салынады? (Точка).

– Джангы айтымны къаллай хариф бла джазыб башлайбыз?

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 211-чи иш.

Устаз ауаздан сабийле бла бирге тинтиб, ишни юйде этерге алай теджейди.

51-чи дерс

СОРУУЧУ АЙТЫМ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: Соруучу айтымдан билим бериу, соргъанда ауазны келишдириб, тюз айтыугъа юретиу, адамлыкъны шартларыны бирин – къонакъгъа ариу къарамакълыкъны – ангыларына сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: соруучу айтым бла шагъырей этиу.

Дерсде окъуу керекле: керекли окъуу таблица, суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 211-чи ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

А А Аа Аа Аа Оо Оо Оо сый сыйла сый-ла-ма

Ие – иеси бала - баласы къонакъ – къонагъы

Ач къонакъны хапарла бла сыйлама.

Акъыллы – эл ийеси, тели уа – эл баласы.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

217-чи иш – Устаз кереклисича соруу ауаз бла (интонация бла) назмуну окъуйду:

Нек?

Нек джауады къар? Къайдан джауады?

Джерни юсюн ол нек акъ джабады?

Ахмат, къууаныб, къайры чабады?

Ол миниб баргъан – учхан чанады!

– Биринчи айтымда не билдириледи? (Билдирилмейди, сорулгъан этеди).

– Къайсы айтымлада барды дагъыда соруу?

– Соруу болгъан айтымгъа, сорууну билдирген айтымгъа соруучу *айтым* дейдиле. *Соруучу айтымны* ахырында *соруу (?)* белги салынады.

– Соруучу айтым деб къаллай айтымгъа айтылады, къарачыгъыз китабда таблицагъа.

Таблицала бла ангылатыу, джорукъну ачыкълау.

– 4-чи тизгинде бармыды соруу? (Джожъду).

– Ол къалай айтылады, тынгылагъыз? (Ауазны кёлтюртуб).

– Тюз айтасыз, ол башха тюрлю айтымды. Аллай айтымлагъа кѣлтюртюучю айтымла дейдиле. *Кѣлтюртюучю* айтымла дейдиле. Аланы ахырларында *кѣлтюртюю (!) белги* салынады.

– Къайсы белги салынады соруучу айтымны ахырында? (Соруу белги).

– Алгъы дерсде къаллай айтымланы билген эдик?

216-чы иш – устаз бла биргелей этиледи. Сабий-леге тюз ауаз бла айтыргъа, джазгъанда айтымланы ахырларында тюз белги салыргъа тохтамаздан эслерине салыб турургъа керекди.

Керилиу минут

Къушчукъла

Къур-къур – къушчукъла

Къанатларын джаялла,

Къаялагъа къоналла,

Къоян тутуб тоялла.

Тик ёргеге учалла,

Джигерчикле болалла!

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

218-чы иш – Алгъы бурун ауаздан устазны болушлугъу бла тындырылады.

Дерсни тамамлау.

Дерсен оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу:

– Соруучу айтым деб къаллай айтымгъа айтылады?

– Къайсы белги салынады соруучу айтымны ахырында?

– Хапарлаучу айтымны ахырында къайсы белги салынады?

– Джангы айтымны къаллай хариф бла джазыб башлайбыз?

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 219-чу иш. Устаз ауаздан сабийле бла бирге тинтиб, ишни юйде этерге алай теждейди.

52-чи дерс

КѢЛТЮРТЮУЧЮ АЙТЫМ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: кѣлтюртюучю айтымдан билим бериу, айтымланы болгъан къауумларын да ауаз бла тюз окъургъа эмда айтыргъа тырмашдырыу, адамлыкъны шартларын – кесинги кѣргенча джууугъунгу да алай кѣр – дегенни сабийлени ангыларына сингдириу.

Дерсни тамамлау мура ты: кѣлтюртюучю айтымдан билим бериу; аны къалгъан айтымладан башхалыгъын чертиу.

Дерсде окъуу керекле: керекли окъуу таблица, суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 219-чу ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сѣзлюк иш.

Къ Къ Къ къ къ Дж Дж Дж дж дж дж къырпакъ джабалакъ кюз джаз башы

Алгъа кесинги ур, ачымасанг башханы ур.

Алгъада барма, артха да къалма.

Нарт сѣзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

Таблица бла ангылатыу, джорукъну ачыкълау, китаб бла ишлеу.

220-чы иш – логика басымны магъанасына кѣре къалай салыргъа кереклисин ангылатыу, айтымланы айтылыуларына кѣре къаллайла болгъанларын айтыуда да, джазыуда да айырыу.

222-чи иш – ауазны тюз салыб, устазны ызындан окъутуу. Ненча айтымдан къуралгъанын, устаз окъуб, ауазы бла, магъанасына кёре, логика басымны сала, айтымланы эки болгъанларын ачыкълау.

– Назмуну аллында нени юсюнден хапарланады? (Къарылгъачны узакъ джерден ызына къайытыб келгенини юсюнден).

– Экинчи кесегинде кимге джумуш бериледи? Къаллай джумушчукъду ол? (Бизге бериледи джумуш – эшиклени ачыб, къууаныгъыз къонакыгъа деген магъанада айтылады. Къарылгъачла джылы болуб бошагъандан сора, табигъат уянса келедиле. Ол къууанчы да! «Къууаныгъыз!» – дейди джазыучу.)

Былайда Роза Рымбаева джырлагъан неда башха «Къарылгъачны» («Ласточка») юсюнден джырны тынгылатыргъа.

Керилиу минут

Къушчукъла

Къур-къур къушчукъла

Къанатларын джаялла,

Къаялагъа къоналла,

Къоян тутуб тоялла.

Тик ёргеге учалла,

Джигерчикле болалла!

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

223-чю иш. – Эки айтымны биргелей къурайдыла, къалгъанын энчи джазадыла.

Дерсни тамамлау.

Дерсен оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу:

– Кёлтюртюучю айтым деб къаллай айтымгъа айтабыз?

– Къайсы белги салынады кёлтюртюучю айтымны ахырында?

– Къалай окъулады кёлтюртюучю айтым?

– Логика басымны къайсы сёзлеге салабыз? (Магъаналы).

– Логика басым сёзде басымдан неди башхалыгъы? (Логика басым сёзге салынады, сёз басым бёлюмге салынады).

Ишге багъа салыу.

Юй иш:1 вариантха – **221-чи иш,**

2 вариантха – **225-чи иш.**

53-чю дерс

СЫНАУ КЁЧЮРЮУ ИШ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: алгъан билимлерин сынаркъа, адамлыкъны шартларын – джазыкъсынмакълыкъны – сабийлени ангыларына сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: кёчюрюу ишни юсю бла сабийлени китабдан толу текстни къалай кёчюргенлерин сынау.

Дерсде окъуу керекле: суратла (чыпчыкъ уяланы тюрлю-тюрлюсю); джылы джерлеге учуучу къанатлыланы суратлары.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу:1 вариантда – 221-чи, 2 вариантда – 225-чи ишлени тинтиу.

Сынау кёчюрюу иш.

Джазны келечилери. (108-чи б.)

«Джазны биринчи келечилери къанатлыладыла», – деген халкъ айтыу керти кёре эдим.

Быйыл да, башха чыпчыкъла бла бирге, къарылгъачла да келгендиле. Аланы бизни бауну чар-

дагъында уялары барды. Не сейир эсе да, бири бирине ушагъан эки къарылгъач хар джыл сайын ол уягъа келедиле. Тургъан юйлерин унутмайдыла.

Текстге 1 айтым къошаргъа. (Сёзючюн: Ала быйыл да къарылгъач балачыкъла чыгъарлыкъдыла).

Сёзде ненча бёлум, таууш, хариф болгъанын ачыкъларгъа, басымны салыргъа:

1 вариантха – *уялары*;

2 вариантха – *къарылгъач*

Дерсни тамамлау.

54-чю дерс

ТИЛ ЁСДЮРЮУ. БЕРИЛГЕН СОРУУЛАГЪА ТАЯНА ХАПАР КЪУРАТДЫРЫУ, ДЖАЗДЫРЫУ ИШЛЕ.

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: тереклени атларын эсге тюшюрюу; сёзлюк, хат тюзетиу ишлени бардырыу.

Дерсни тамамлау мура ты: *Бла, да, бла уа* деген сёзле къалгъан сёзледен башха джазылгъанларын.

Дерсде окъуу керекле: сёзлюк ишге керекли суратла, 228-чи ишге керекли Россияны, КЧР-ни байракълары, герблери, гимнлери.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Тереклени атларын эсге тюшюрюу. Сёзлюк иш элберлени билячаларындан къуралгъанды. Аланы суратларын кёргюзте, сёзлюк, хат тюзетиу ишлени бардырыу. Элберлени бирине синтаксис айырыу этерге.

Бир келиним барды да,
Бир айгъа минг сабий ёсдюреди. (*Балий терек*).

Узун субай ёсгени,
Акъсыл чепкен кийгени. (*Бусакъ*).

Тау башында – кёк кирпичи. (*Гагарак*).

Бир къызым барды да,
Кёзлери джырда айтылады. (*Дугъум терек*).

Бир къызым барды да,
Эшмеси джер джерге илинеди. (*Джюзюм терек*).

Тырнакълары аслан кибик,
Мынчакълары аслам кибик. (*Итбурун терек*).

Джаз келгенлей, чагъама,
Сыргъаларымы тагъама.
Къулакъларым шууулдайла,
Сыргъаларым кымылдайла. (*Къайын терек*).

Эки эгечни
Бири къызыл кие,
Бири къара кие. (*Къызыл дугъум бла къара дугъум*).

Бир къызым барды да,
Халкъ аны белине сукъланады. (*Нарат терек*).

Тереклени атлары бла шагъырей этиу, билячаларын къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

1. Зугул элемент болгъан харифлени ариу джазаргъа!

2. *Бла, да, бла уа* деген сёзле къалгъан сёзледен башха джазыладыла – бу джорукъну ангылатыргъа кереклиси ажымсызды. Ол себебден, китабда болмагъанлыгына, устаз аны ангылатады.

Мени атым...

Хар адамны кесини энчи аты, тукъуму болады. Биз башха адамла бла танышхан заманда, атыбызны, тукъумубузну айтыб, алай танышабыз.

Артда аланы атларын эсибизде тутуб, бир-бир-лери бла аджашдырмай, тынч таныйбыз. Джазгъан заманда уа, адам атланы, тукъумланы уллу харифле бла джазыб башлайбыз.

Тенгизлени атларын да, суула бла тауланы атларын да, къралланы, шахарланы, орамланы, эллени атларын да уллу харифден джазабыз.

Байламлы тилни ёсдюрюу ишле.

226-чы иш.

1. Биринчи устаз ангылашынмазлыкъ сёзлени тинтиб, тилбургъучну окъуйду.

2. Ызы бла устаз хар тизгинни башха окъуй, сабийле ызындан къайтара, иш алай барады.

3. Андан сора сабийлеге тышларындан бары да биргелей окъургъа бир минут бериледи.

4. Андан сора 4-5 сабий бир-бири бла эришедиле, ким дженгил тикирал окъуруна.

Аллындан артына дери бир солууда окъургъа керекди.

228-чи иш.

Бу ишни этерни аллы бла, слайдлагъа неда видеороликге къараргъа керекди: джашагъан элигизни ариу джерлери, тарихге кирген джерлери, адамла сыйлы кёрген эсертме болсун, межам болсун, адам болсун – быллай затла сабийлени ангыларын ёхтемлендирген этедиле.

Аны ызы бла Республиканы юсюнден, ара шахары Черкесск, Карачаевск шахарланы да айгъакъларгъа керекди. Джашагъан миллетлени юсюнден, не бла кюрешгенлерини юсюнден.

Андан кете барыб, Россия къралыбызны да кючлюгюн, Ата Джуртубузгъа ачыкъ кёллю болургъа кереклисин, иги окъургъа, ишде-турмушда бирге болургъа кереклисин сингдирирге керекди.

Алай бла биргелей хапар къуратдырыу. (2-чи классны «Ана тили» бла башха окъуу керекле бла да хайырланыргъа боллукъду).

Бу ишни ажымсыз тындырыр ючюн, сабийлени керекли темагъа информация джыяргъа юретирге керекди.

Керилиу минут.

Къушчукъла

Къур-къур – къушчукъла

Къанатларын джаялла,

Къаялагъа къоналла,

Къоян тутуб тоялла.

Тик ёргеге учалла,

Джигерчикле болалла!

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

229-чи иш.

Ненча? Ненчадан? деген сёзлени къайтарыу, оюнну хауада ойнаргъа хазырлануу.

Дерсни тамамлау.

Теманы бегитиу, соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

Юй иш: 227-чи иш, сёзлюк ишде билген тереклени атларын орусча билирге (145-146-чы бб.)

55-чи-56-чы дерсле

КЪЫСХА ХАПАР АЙТЫРГЪА ЮРЕТИУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: айтылгъандан магъаналы кесегин айырыргъа юретиу, сёз чемерликлерин байындырыу, адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: къысха хапар айтыргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: керекли окъуу таблица, суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, **227-чи иш**, сёзлюк ишде билген тереклени атларын орусча соруу (145-146-чы бб.)

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Э Э Э э э э Ээ Ээ Ээ эгиз эчки эркеч

Сюрюу аллында джюрюючю,

Сюрюючюге джол кёрдюючю. (Эркеч).

Элбер бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни тинтиу.

230-чу иш.

1. *Сёзлюкиш*: эгиз улакъ, мангылай, аяусуз, атылыб келиб, джилтинле акъдыла, сюрюючю ит, эс ташладыла, джууаш болгъанын кёрюб, сюрюю.

2. Устазны окъууу.

– Нени юсюнденди бу хапар?

3. 1-чи абзацны сабийлеге окъутуу, къысха хапарын айтдырыу, джаздырыу, ат атаб, план къурау.

4. 2-чи абзацны сабийлеге окъутуу, къысха хапарын айтдырыу, джаздырыу, ат атаб, план къурау.

5. 3-чю бла 4-чю абзацланы сабийлеге окъутуу, къысха хапарын айтдырыу, джаздырыу, ат атаб, план къурау.

6. Барын да бир-бирине къошуб хапарын айтдырыу.

П л а н

1. *Хатачы улакъла.*

2. *Улакъла сюрюючю итден къоркъдула.*

3. *Улакъланы туюшгенлери тохтады.*

Керилиу минут.

Чалкъычыла

Тегерекни шошлугъун

Чалкъычыла буздула.

Сырт башында чалкъыыланы

Ары-бери бурдула.

Ары-чалкъы, бери-чалкъы,

Бир, эки, юч, терт, беш, алты.

«Гынтдылы соруу» – тюз джууаб къайтаргъанда эришиу.

Эки сабийни чыгъарыб, бири не суйсе, аны соруб, ол бири да анга джууаб табыб, эришдириу. Кёзюу хар джол сайын ауушдурулады.

Бу гынтдылы соруу – джууаб эришиу, суйсе джорукъ болсун, суйсе, элбер неда нарт сёз, джылны узунуна билген билимлерин ачыкъларгъа джораланады.

Дерсни тамамлау.

Дерсден оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

Юй иш: 231-чи иш.

Адеб-намыс юретген назмуну юч кесек этиб, бирин юйде азбар этерге. Келир дерсде *кёзден къараб, эсде тутуб джаздырыу ишге* хазырланыу.

57-чы дерс

КЁЗДЕН КЪАРАБ, ЭСДЕ ТУТУБ ДЖАЗДЫРЫУ ИШ

Дерсде окъуу-кзурулуш амалла: джазгъанда уллу харифни сёздеде джазылыуун, *эсе, да* сёзле башха джазылгъанларын, *б*-ни сёзлени ахырында джазылыуун къайтарыу; назму халда джазылгъан текстни прозагъа айландырыргъа юретиу; табигъатха аяулу джаны бла къараргъа ёхтемлендириу.

Дерсни тамамлау мура ты: кёзден къараб, эсде тутуб джаза билген усталыкъларын сымарлау.

Дерсде окъуу керекле: дерсге керекли окъуу таблицала, суратла (Минги Тауну, Казбек тауну; хауа бла байламлы, элберлени биячаларына келишген).

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырлануу.

Юйге берилгенни тинтиу.

Юйге берилген 231-чи ишни *Кёзден къараб, эсде тутуб джаздырыу.*

Адеб-намыс юретген назмуну юч кесегинден юйде азбар этгенлерини бирин эсде тутханларыча джаздырыу.

Хат тюзетиу эмда элберлени биячаларындан къуралгъан сёзлюк иш.

Дж Дж Дж Дж Дж Дж Дж Дж Дж Дж Джангкылыч

Бир кызым барды да –

Джети тюрлю киеди. (*Джангкылыч*).

Къанаты джокъ – учады,

Къолу джокъ – чачады. (*Джел*).

Джангкылычны джети тюрлю бети – кызыл, кызылгъылдым (оранж), сары, джашил, кёксюлдум (*голубой*), кёк, кимит бетли (*фиолетовый*). Ахыргъы элберге синтаксис айырыу этерге.

Отда джанмайды,

Сууда батмайды. (*Буз*).

Амма джырна чачды,

Джырна тюзге къачды. (*Буз джаугъан*).

Къанаты джокъ – уча,

Аягъы джокъ – къача. (*Булут*).

Бир джабыуум барды да,

Джайсам, кюнню джабады. (*Булут*).

Бир тауугъум барды да,

Ол къангкылдаса – дуния эшитеди. (*Кёк кюкюреген*).

Арымаз-талмаз,

Нёгеринден къалмаз. (*Кёлекке*).

Бир тенгим барды да,

Мен къайры барсам, ары барады. (*Кёлекке*).

Кийим тюлдю – кийилмейди,

Суусун тюлдю – ичилмейди,

Азыкъ тюлдю – ашалмайды,

Ансыз джашау джашалмайды. (*Хауа*).

Кече къонар,

Кюндюз учар. (*Чыкъ*).

Акъ къуш кече къонады да,

Кюндюз учады. (*Къырау*).

Элберле бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Керилиу минут.

Чалкычыла

Тегерекни шошлугъун

Чалкычыла буздула,

Сырт башында чалкыыланы

Ары-бери бурдула.

Ары-чалкы, бери-чалкы –

Бир, эки, юч, терт, беш, алты.

Джангы дерсни тинтиу.

Керилиу минутда назмуну 4 тизгинин тинтиу; 1 башчы (чалкычыла), хапарчыла 2-диле (буздула, бурдула); бурдула (къалай?) ары-бери; бурдула (къайда?) сырт башында...

Тегерекни шошлугъун

Чалкычыла буздула,

Сырт башында чалкыыланы

Ары-бери бурдула.

235-чи иш. Джырны эсге тюшюрюу, джырны неда фонограммасын салыб, джырлатыу. Назму тилден прозагъа кёчюрюб, Минги Тауну ышанларын джаздырыу. Хар айтымны окъутуб, кеслерини сёзлери бла магъанасын айтдырыу.

С ё з ю ч ю н :

Минги Тау Кавказ тауладан эсе мийикди. Аны бузлары юсюнде миялача джылтырайдыла. Аны юсюнде къары къыш да, джай да эримейди. Минги Тауда боран болса, кюн бузулады. Аны бораны кюн ариу, чууакъ болса да, тохтамайды. Минги Тауну башы – буз, ортасы –къая, таш, тюбю – отлау, джайлыкъла. Ол джудузлагъа джетгенча кёрюнеди кече.

Минги Таубуз бла Казбек тау бир-бирлерин кёрюб турадыла. Ма аллай сейир-тамаша тауладыла ала.

Джазгъанда уллу харифни сёздеде джазылыуун, *эсе, да* сёзле башха джазылгъанларын, **б**-ни сёзлени ахырында джазылыуун къайтарыу.

Дерсни тамамлау.

Дерсен оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

Юй иш: Тинтиу иш: Республикабызда Минги Таудан башха тауланы атларын джазыб, къайда болгъанларын картада кёргюзтюу. Ол тауланы юсюнден таурух айтыргъа..

58-чи дерс

ДЖЕТИШМЕГЕН ХАРИФЛЕНИ ЭМДА СЁЗЛЕНИ КЕЛИЩДИРИБ ДЖАЗДЫРЫУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: сыфатны юсюнден билимлерин эсге тюшюрюу, 1-чи бетни этимлерин 3-чю бетге буруу, адамлыкъны шартлары-

ны бирин – марданы билиуню – юсюнден ушакъда ушагъыулугъун ангыларына сингдириу.

Дерсни тамамлау мура ты: текстге неда сёзге джетишмегенин салыргъа усталыкъларын айнытыу.

Дерсде окъуу керекле: дерсге керекли окъуу таблицала, суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, Республикабызда Минги Таудан башха тауланы атларын джазаргъа.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

К К К к к к Кк Кк Кк керек – керексиз кёл - кёлсюз

Керексиз чам къайгъы салыр.

Керексиз джерде бетсиз болма, джетген джерде кёлсюз болма.

Керексизге атылма, джангыз атлыгъа къатылма.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни тинтиу.

236-чи иш. (Ауаздан).

Бу ишде 1-чи бетни этимлерин 3-чю бетге бурургъа керекди. Бу джорукъну ала 3-чю классда окъурукъдула, алай болса да, бусагъатда айтылыб, ангылашыныб къалса, артда тынчыракъ боллукъду. Ол себебден этимлени бетледе тюрленгенлерин устаз айтыргъа боллукъду.

Бу ишде сыфатны юсюнден билимлерин эсге тюшюрге, текстден айырыб, дефтерлеге джазаргъа тыйыншлыды.

Сёз ючюн, былай:

Къоз терек бачханы кыйырында ёседи, (къаллай?) мийик, кенг джайылган терекди. Аны къозлары (къаллай?) уллу, зугул, шатык сюекли къозладыла. (Къаллай?) Хыштыланы къозла деб, элде аланы таныб къоядыла. Къартла къоз терекни сыйлаб, арлакъдан къараб, кёб (къаллай?) ариу сёз айтадыла. Сабийлени бир къауумлары уа, (къаллай?) къылыкъсыз сабийле, таякъ бла уруб, къозларын сындырадыла. Бутакъларын сындырсала, аны санлары ачыгъанын билмейдиле. Аланы халисизликлерине къоз терек тезеди, алай а бек эрши кёредиле.

(Къагъыйланы Назифа)

Гынтдылы соруу – джууаб эришиу.

Эки сабийни чыгъарыб, бири не суйсе, аны соруб, ол бири да анга джууаб табыб, эришдириу. Кёзюу хар джол сайын ауушдурулады.

Бу гынтдылы соруу – джууаб эришиу, суйсе джорукъ болсун, суйсе, элбер неда нарт сёз, джылны узунуна билген билимлерин ачыкъларгъа джораланады.

Керилиу минут.

Харс

Джум да ач, джум да ач,
Арыгъанны тез да чач.
Къолну белге салайыкъ,
Ары-бери къарайыкъ.
Къолчукъланы кёлтюребиз,
Энди энишге иебиз.
Биз къууаныб дженгил-дженгил
Харс-харсланы тюебиз!

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

240-чы иш. (Ауаздан). – Къоян.

239-чу иш.

Дерсни тамамлау:

1. Дерсен оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу:
– Сыфат деб, неге айтылады? Ол къаллай соруулагъа джууаб береди?

– Къаллай нарт сёзле билдигиз бюгюн?

– Къайсысын эде тутдугъуз?

2. Ишге багъа салыу.

Юй иш: 238-чи иш.

59-чи дерс

БЕРИЛГЕН ПЛАННГА КЁРЕ ЭСДЕН ДЖАЗМА (ИЗЛОЖЕНИЕ) ДЖАЗДЫРЫУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: берилген планнга кёре, къысха хапар джаздырыу, байламлы тилни байындырыу, адамлыкъны шартларын – къонакъгъа баргъанда эмда къонакъ алгъанда – сабийлени ангыларына сингдириу.

Дерсни тамамлау мура ты: планнга кёре, **къысха хапар** джазаргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: дерсге керекли окъуу таблицала, суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 238-чи ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Къонакъ юсюне къонакъ болуб барма.

Къонакъ болсанг, ийналк бол.

Къонакъ алсанг – алынма, къонакъ болсанг – джалынма.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къагда, дефтерледе джаздырыу.

Эсен джазма джазыу.

241-чи иш.

Устаз хапарны Л.Толстойдан кечюрюлгенин, керти болгъан зат болгъанын айтады. Маймулланы кергенлерин эниклеген рефлексleri сатыучугъа бёрклерин ызына джыяргъа себеб болгъанын артда, хапарны джарашдыргъандан сора, билдириу.

Сёзлюк: индиячы, шемшер (самшит), къаблагъандыла, четен, сермеб алыб эниште быргъагъандыла...

П л а н :

1. Индиячы сатыучу.
2. Маймулла бла бёркле.
3. Сатыучу къалкъыудан уянады.
4. Маймулланы ачыулары.

Планнга кёре, къысха хапар джазыу

1. Хапарны кесеклеге юлешуу.
2. Хапарны кесек-кесек окъуу, аны магъанасын кёзге кёргюзюу, айтыу.
3. Хапарны хар кесегини баш оюмларын ачыкълау (2–3 айтым).
4. Хар кесекни планнга кёре айтыу (керек болса, китабха къарай).
5. Джазыу (устазны болушлугъу бла).

Юй иш: 242-чи иш.

60-чы дерс

**ТЕКСТГЕ БЕРИЛГЕН СОРУУЛАГЪА
ДЖУУАБ ДЖАЗДЫРЫУ**

Дерсде окъуу-кзурулуш амалла: къысха кёлден джазма (сочинение по личному впечатлению) джазаргъа юретиу; адамлыкъны шартларыны

бирин – хайуанлагъа ажымсыз къараргъа кереклисин ангылатуу.

Дерсни тамамлау мураты: къарачайча къысха кёлден джазма (сочинение по личному впечатлению) джазаргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: асланла болгъан не цирк номер, неда хауада саваннада асланланы видеоролик, дерсге керекли таблицала, суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 242-чи ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

А А А а а а Аа Аа Аа аслан **Аслан** асланбий тепсеу
Сёзлюк иш: азау тишли, сары шинли, сингир санлы, сары джаллы (грива), аслан-паша, базады, чой къысхашча бууунуна, базады борбайына, темир тырнагъына, тулпар, бугъоу (кандалы)...

Китаб бла ишлеу.

252-чи иш.

(Асланла болгъан не цирк номер, неда хауада, саваннада, асланланы тюрсюнлерин, къылыкъларын, тауушларын, халилерин ачыкълагъан видеоролик/клип кёргюзюу).

[Ч] тауушну текстде эгертиу, керекли харифлери болгъан эмда Ч харифи болгъан сёзлени айырыб джазыу, ангылашынмагъан сёзлени тинтиу.

253-чю иш. Окъуу, соруулагъа джууаб этиу, джазыу.

Керилиу минут.

Харс

Джум да ач, джум да ач,
Арыгъанны тёз да чач.
Къолну белге салайыкъ,

Ары-бери къарайыкъ.
Къолчукъланы кёлтюрөбиз,
Энди энишге иебиз.
Биз къууаныб дженгил-дженгил
Харс-харсланы тьебиз!

Гынтдылы соруу – джууаб эришиу.

Эки сабийни чыгъарыб, бири не суйсе, аны соруб, ол бири да анга джууаб табыб, эришдириу. Кёзюу хар джол сайын ауушдурулады.

Бу гынтдылы соруу – джууаб эришиу, суйсе джорукъ болсун, суйсе, элбер неда нарт сёз, джылны узунуна билген билимлерин ачыкъларгъа джораланады.

Дерсни тамамлау: дерсден оюм чыгъарыу; соорулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

Юй иш: Кийик джанууарланы юсюнден бирер элбер джомакъ билиб, аланы юсюнден къарачайча гитче кёлден джазма (сочинение по личному впечатлению) джазыб келирге.

61-чи дерс

ТИЛ ЁСДЮРЮУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: нек? къалай? деген эмда *не этдиле? не этди?* деген сооругъа джууаб бериу, хапар къурау эмда джазыу; адамлыкъны осал шартларыны юсюнден – махтанчакълыкъланы – джарашыусузлугъун, осаллыгъын ангылатыу.

Дерсни тамамлау мураты: нек? къалай? деген эмда *не этдиле? не этди?* деген сооругъа джууаб бериу, хапар къурау эмда джазыу.

Дерсде окъуу керекле: айюле болгъан не цирк номер неда хауада чегетде айюлени юсюнден видеоролик, дерсге керекли таблица, суратла (биячалагъа кере).

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соорулагъа джууаб этиу, кийик джанууарланы юсюнден юйге берилген элберлени бир-бирлерине айтыб айтышыу, биячаланы джазыу – къангада эмда дефтерледе.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

М М М м м м Мм Мм Мм мамурач

Маммат джыйсанг, чомарт бол.

Махтанчакъ кеси эте билмез, киши этгенин суймез.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни тинтиу.

Кийик джанууарланы юсюнден элберлени эсге тюшюрюу, биячаларын джазыу, суратларын тануу.

Кесини териси – кесине джау. (*Тюлкю*).

Кеси – хыйла, къуйругъу – сырма. (*Тюлкю*).

Джар джанында – чыгъана тоб. (*Кирпи*).

Таугъа айланса – окъ кибики,

Таудан айланса – тоб кибики. (*Къоян*).

Къарны – ач, кёлю – токъ. (*Аслан*).

Боз бугъа боюнлу,

Темир сюек аякълы,

Пелиуан билекли,

Аслан-къаплан джюреккли. (*Айю*).

254-чю иш. (*Устазны болушлугъу бла*) нек? къалай? деген соорулагъа джууаб бериу эмда джазыу.

254-чю иш. *Не этдиле? Не этди?* деген сооругъа джууаб бериу.

Аслан не этди?

Атасы не этди?

Экиси да биргелей не этдиле?
Керилиу минут.
Энчи иш эмда энчи ишни тинтиу.
256-чы иш.

Дерсни тамамлау.
Ишге багъа салыу.

Юй иш: Кийик джаныуарланы атларын орусча-къарачайча да билирге. Аланы юсюнден назмула табыб, эсден джазма джазаргъа хазырланыргъа.

62-чи дерс

ТИЛ ЁСДЮРЮУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: чачылыб берилген сёзледен айтымла къурау; лексика кроссвордла тешиу; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: сабийлени орфография болумларын бегитиу, сыфатны ышанларын, къаллай соруулагъа джууаб этгенин къайтарыу.

Дерсде окъуу керекле: къарачай юйню юй-турмуш кереклерини суратлары/слайдлары/видео/, сёзлюк ишни ангылатыргъа суратла.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:
Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, Кийик джаныуарланы атларын орусча-къарачайча, бир-бирлерине сордуруб, айтдырыу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Эртдеги къарачай юйню юй турмушу бла танышдырыу. Анга болушлукъгъа элберледен къуралгъан сёзлюк иш. Сёзлюк ишни юсю бла – хат тюзетиу.

Чегетни улу – арбазны къулу. (*Агъач сибиртги*).

Къолу джокъду,
Аягъы джокъду,
Хар кюнде, хар юйде
Кюн узуну тепсейди. (*Сибиртги*).

Джукъа терек джукълай бара,
Бутакълары къыра бара. (*Баи таракъ*).

Орундукъ тюбюнде – акъсакъл киши. (*Джюн таракъ*).

Джолум узун, джеталмайма,
Бармай, къоюб кеталмайма. (*Чепкен таракъ*).

Бир тайым барды да,
Анга минмеген джокъду. (*Бешик*).

Аягъы джокъ,
Къолу джокъ,
Киймеген бёркю джокъ. (*Бёрк агъач*).

Бир атым барды да,
Чабса, къарны тютюнлейди. (*Итиу*).

Эшик артында – къошбаш теке. (*Кийим такъгъыч*).

Бир къызым барды да,
Хар ким аны кийиндиреди. (*Эски джайгъан къурукъ*).

Бурма бутлу бий Хасан. (*Къысхач*).

Суугъа тюшсе – кёмюк,
Суудан чыкъса – кемик. (*Сапын*).

Къара атха минеме,
Къызыл къумгъа киреме. (*Таба тутхуч*).

Элберле бла шагъырей этиу, сёзлюк ишни сурагъын кёргюзте бардырыу, къангада, дефтерледе джаздырыу.

Диктант.

257-чи иш. Окъуб, сёзлени къалай джазылгъанларын эсге тюшюрюу, джазыу.

Орфография болумларын бегитиу, сыфатны ышанларын, къаллай соруулагъа джууаб этгенин къайтарыу.

Джайны эм биринчи бояулары – джашил, кёк, акъ эмда сары бояуладыла. Тереклени чапыракълары бла ханс джашил бетлидиле. Башыбыздагъы кёк да кёк бетлиди. Кюн бла гитче гокка хансчыкъла сары бетлидиле. Булутла уакъсылдымладыла. Алай а къызыл бояусуз джай болмайды – ол джилекни бояууду.

1. Китабларын джабдырыб, диктант джазыу. Диктантдан сора, китабны ачыб, тюз-терс джазылгъанны тинтиу.

2. *Къаллай? неллай?* деген сёзлени (сыфатланы) тюблерин сызчыкъ бла тартыргъа.

Керилиу минут.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

259-чу иш – кроссвордну гёзенеклерин толтуруу.

1. Къаймакъ.

2. Къоркъакъ.

3. Къармакъ.

4. Къорлукъ.

Дерсни тамамлау.

260-чы иш. Нарт сёзлени магъаналарын къалай аныглагъанларын сюзюу.

Кеси джыгъылгъан джыламаз.

Окъумагъан сокъурду.

Ташны ата билмеген башына урур.

Ишге багъа салыу.

Юй иш: 258-чи иш – юйге берирден алгъа устаз сабийле бла бирге ауаздан ишни тинтеди.

63-чю дерс

ТИЛ ЁСДЮРЮУ. КЪАЙТАРЫУ ИШЛЕ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: текстде *къаллай? неллай?* деген соруулагъа джууаб берген сёзлени табыу, аланы тилни чемерлигине магъана-

ларын ачыкълау; сёзде уллу харифни джазылыуун къайтарыу; *озгъан* заманны этимлерин – къалай къуралгъанларын, информация-билдириу формада бериу; адамлыкъны шартларыны бирин – намысны – сюзюу эмда намысны асыллыгъын аныларына сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: тил ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: керекли таблицала, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу, 258-чи ишни тинтиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Н Н Н н н н Нн Нн Нн намыс нарт нарт сёз

Нарт сёз, тик болса да, тюз.

Намыс болмагъан джерде берекет болмаз.

Намыслыдан – адамлыкъ, насыссыздан – аманлыкъ.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къа-нгада, дефтерледе джаздырыу.

Джангы дерсни анылатыу:

261-чи иш – Таурухну окъуу, анда болгъан затла эртде болгъанларын эмда къайсы сёзле болгъанларын ачыкълау, текстден айырыб джазыу.

Программа бла болмагъан, алай болса да эндиги дерсге болушлукъ этерик джангы джорукъну, эртде болгъан затланы, *озгъан* заманны этимлерин – къалай къуралгъанларын, информация-билдириу формада берирге боллукъду.

Эртде болгъан затланы, *озгъан* заманны этимлери – **ды, -ду, -ди, -дю,**

-гъан, -хан, -ген, -нган, -нген аффикслени болушлугъу бла къураладыла, алагъа **эди** деген болуш-

лукъчу этимге (этимсыфатланы озгъан заманына) къошулуб. «Этимсыфат» деб айтмагъанлай, ушаш юлгюлени излерге боллукъду.

Окъугъан-ды – окъугъан эди;

атхан-ды – атхан эди;

кетген-ди – кетген эди;

сыннган-ды – сыннган эди;

миннген-ди – миннген эди.

Джорукъну ачыкълау, китабда ишле бла бегитиу.

Керилиу минут.

Энчи иш.

266-чы иш.

Гынтдылы соруу – джууаб эришиу.

Эки сабийни чыгъарыб, бири не сойсе, аны соруб, ол бири да анга джууаб табыб, эришдириу. Кёзюу хар джол сайын аууштурулады.

Бу гынтдылы соруу – джууаб эришиу, сойсе джорукъ болсун, сойсе, элбер неда нарт сёз, джылны узунуна билген билимлерин ачыкъларгъа джораланады.

Дерсни тамамлау. Теманы бегитиу, соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

Юй иш: 263-чю иш.

64-чю дерс

ТИЛ ЁСДЮРЮУ. УЛЛУ, ГИТЧЕ ХАРИФЛЕНИ КЪАЙТАРЫУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: уллу, гитче харифлени хайуанланы, джаныуарланы атларында къачан джазылгъанын эсге тюшюрюу; тарихден джомакълы хайуанланы атлары бла танышдырыу; адамлыкъны шартларыны бирин – биргенге тургъан хайуанлагъа джууаблы болмакъны – ангыларына сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: уллу, гитче харифлени къайтарыу.

Дерсде окъуу керекле: кийик хайуанланы суратлары неда видео, нартланы бир-эки сураты, керекли таблицала, дидактика карточкала.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу, соруулагъа джууаб этиу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Сёзлюк иш да, хат тюзетиу да кийик хайуанланы юсюнден элберлени тинтиуден къуралады.

Бутакъ-бутакъ – мюйюзлери,
Кёк кырдыкдан кийизлери. (*Буу – олень*).

Бир терегим барды да,
Джылда бир бутакъ чыгъады. (*Буу мюйюз – оленьи рога*).

Бир бугъам барды да,
Ёмюрю чегетден чыкъмайды. (*Доммай – зубр*).

Джалаулары джалар,
Чынгылладан къарар. (*Джугъутур – горный козел, тур*).

Ингичке-ингичке аякълары,
Къара-къара туякълары,
Узун-узун джаякълары. (*Джур – косуля*).

Артына отлай,
Артына отлай. (*Къандагъай – лось*).

Къолдан къараса – ай кибики,
Эшикден къараса – тай кибики. (*Марал*).

Уллу къолда – уллазау. (*Къабан – кабан*).

Элберле бла шагъырей этиу, къангада, дефтерледе билячаларын джаздырыу.

Джангы дерсни ангылатыу:

264-чю иш. Окъуу. Нартланы атларын эсге тюшюрюу, аланы да, башха уллу хариф бла джазылгъан сёзлени да дефтерлеге джазыу, уллу харифлени тюблерин сызчыкъ бла тартдырыу.

Эртде болгъан затланы кёргюзген этимлени къалай къуралгъанларын ачыкълау, къурау кесекчиклерин тюблерин сыздырыу.

1. Алауган улу Къарашауай, Минги Тауну, Ёлмез къара суу.
2. (Не этгенди?) Джашагъанды, чыгъаргъанды.

265-чи иш.

Энчи иш эмда энчи ишни тинтиу.

262-чи иш.

Дерсни тамамлау:

1. Дерсден оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу, ишге багъа салыу.

2. Рамкаланы толтуруу.

Бу гёзенекледе сёзлени бири биринден джангыз бирер хариф башхалыкълары барды. Ол биришер харифлерин табыб салалсагъыз, изленнген сёзле табыллыкъдыла.

Излегиз:

т	а		а	къ
т	а		а	къ
т	а		а	къ
т	а		а	къ

Билячалары: *Тамакъ, таракъ, талакъ, табакъ.*

къ	у		у	къ
къ	у		у	къ
къ	у		у	къ
къ	у		у	къ

Билячалары: *Къурукъ, къумукъ, къутукъ, къууукъ.*

къ	ы		ы	къ
къ	ы		ы	къ
къ	ы		ы	къ
къ	ы		ы	къ

Билячалары: *Къырыкъ, къылыкъ, къымыкъ (гудучу), къысыкъ.*

Юй иш: Кийик хайуанланы атларын орусча-къарачайча да билирге, суратда таныргъа.

65-чи дерс

БАЙЛАМЛЫ ТИЛНИ БАЙЫНДЫРЫУ.

Суратлау (творческий) сынау иш

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: кийик хайуанланы атларын орусча-къарачайча суратда къалай танырыкъларын сынагъан эмда аланы орусча-къарачайча атларындан къуралгъан суратлау (творческий) диктант; берилген суратчыкъланы атларын табыб джаздырыу; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: Суратлау (творческий) сынау ишни бардырыу.

Дерсде окъуу керекле: кийик хайуанланы суратлары.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Юйге берилгенни тинтиу:

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу: кийик хайуанланы атларын орусча-къарачайча суратда къалай танырыкъларын сынагъан эмда аланы орусча-къара-

чайча атларындан кѳуралгъан суратлау (творческий) диктант.

Хат тюзетиу эмда сѳзлюк иш.

Джылда – айланы, ыйыкъда – кюнлени атларын джазаргъа. Сѳзлюк иш бла хат тюзетиуню заманнга аталгъан элберле бла бардырыу.

Бир джибим барды да,
Сайлаб учун джыялмайма. (*Джыл - год*).

Ауууб тургъан бир терек,
Ол терекде – онеки бутакъ,
Хар бутакъда – тѳрт чапыракъ. (*Джыл, айла, ыйыкъла – год, месяцы, недели*).

Бир терегим барды да:
Аны тѳрт айрысы барды,
Хар айрыны тѳрт бутагъы барды,
Хар бутакъны отуз чапырагъы барды,
Хар чапыракъны: бир джаны къара,
Бир джаны – акъ. (*Джыл, чакъла, айла, кюнле, кече, кюн – год, времена года, месяцы, дни месяца, день и ночь*).

Джети къарнаш:
Кетселе да – тизилиб,
Келселе да – тизилиб. (*Бйыкъда кюнле – дни недели*).

Биреу суйдюре,
Биреу кюйдюре. (*Джай бла къыш – лето и зима*).

Акъбет бийче агъарыб келди да,
Джууургъанны юсюбюзден алды. (*Танг джарыкъ – рассвет*).

Джангы дерсни тинтиу.

267-чи иш. Джылны чакъларын, айларын, ыйыкъда кюнлени къайтаруу.

Джылны чакълары: джаз, джай, къач, къыш.

Джылны айлары:

Башил ай (январь), байрым ай (февраль), Тотурну ал айы (март), Тотурну арт айы (апрель), хычаман ай

(май), луккур ай (июнь), элия ай (июль), къыркъаууз ай (август), этыйыкъ ай (октябрь), абыстол ай (ноябрь), эндреуюк ай (декабрь).

Бйыкъда кюнлени атлары:

Баш кюн (понедельник), гюрге кюн (вторник), барас кюн (среда), орта кюн (четверг), байрым кюн (пятница), шабат кюн (суббота), ыйых кюн (воскресенье).

Керилиу минут.

Энчи иш, энчи ишни тинтиу.

268-чи иш. Назму тилден прозагъа кѳчюрюб, ангылагъанларын оюмлаб джаздырыу.

Устазны ушагъына джарар материал (нарт сѳзле):

Адамлагъа кюлюучю болсанг, кесинг кюлкюлюк болурса.

Адамлыгъынг къалай эсе, саламынг да алайды.

Адамлыгъы болмагъан тутхан малын ачытыр.

Адамлыгъы болмагъанны арамлыгъын эсге алма.

Адамлыгъынг къалай эсе, муратынг да алай.

Адамлыгъынг джокъ эсе, адамлагъа къара.

Адамлыгъына кѳре – джолу, ашхылыгъына кѳре – болуму.

Адамлыкъгъа кѳзюу джокъ.

Гынтдылы соруу – джууаб эришиу.

Эки сабийни чыгъарыб, бири не суйсе, аны сорууб, ол бири да анга джууаб табыб, эришдириу. Кѳзюу хар джол сайын ауушдурулады.

Бу гынтдылы соруу – джууаб эришиу, суйсе джорукъ болсун, суйсе, элбер не да нарт сѳз, джылны узунуна билген билимлерин ачыкъларгъа джораланады.

Дерсни тамамлау.

269-чу иш. Соруулагъа джууаб этиу:

– Къаллай адетлени билесиз?

– Къартланы сыйларын ким кѳре биледи? Къалай кѳресиз?

– Джолда джюрюген заманда тамаданы къайсы джанында барыргъа керекди.

– Къартла бла къалай саламлашыргъа керекди?
Ишге багъа салыу.

Юй иш: Джылда – айланы атларын, ыйыкъда – кюнлени атларын эндиги дерсге тикирал билирге.

66-чы дерс

ЭСДЕ ТУТУБ ДЖАЗГЪАН СЫНАУ ИШ. БАЙЛАМЛЫ ТИЛНИ ЁСДЮРЮУ

Дерсде окъуу-къурулуш амалла: джылда чакъланы атларын, айланы атларын, ыйыкъда – кюнлени атларын эсде тутханларыча джаздырыу;

Дерсни тамамлау мураты: берилген текстге таяна, письмо джазгаргъа юретиу; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсде окъуу керекле: керекли окъуу таблица, къангада письмо джазыуну джорукъ мардасы.

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Эсде тутуб джазгъан сынау иш.

Ал дерсде билгенлерин къайтарыу.

Джылда чакъланы атларын, айланы атларын, ыйыкъда – кюнлени атларын эсде тутханларыча джазыу.

Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Дж Дж Дж Дж Дждж Дждж джалкъау

Джай ишлеген къыш тишлер.

Джай джырлагъан къыш джылар.

Джалкъау ишден кзоркзар, иш батырдан кзоркзар.

Нарт сёзле бла, айтыула бла шагъырей этиу, къангада, دفترледе джаздырыу.

Джангы дерсни тинтиу.

Письмо джазыуну джорукъ мардасы

1. Салам бериледи.

2. Саулукъ-эсенлик сорулады.

3. Кесини юсюнден хапар айтылады.

4. Айтыргъа излеген джангылыгъын неда тилегин билдиреди.

5. Саулукъ-эсенлик теджейди.

6. Конвертге салыб, джабышдырыб, иерик эмда кесингики адресле джазыладыла.

7. Марка джабышдырылады, конвертни маркасы джокъ эсе.

270-чи ишни тинтиу. – Окъутуу. Керекли харифлени джазыу, тюблерин тартдырыу, орфограммаланы тинтген заманда белгилеу.

Ишни толтургъандан сора, сабийлеге ауздан письмо джазгаргъа юретиу, 2–3 окъуучугъа соруулау.

Конвертни кёргюзтюу эмда анда адресле джазылгъан сызланы ачыкълау: Бири – *адресат* (кимге аталгъан эсе письмо), ол башында болады;

бири – *адресант* (ким джаза эсе), ол конвертни тюбюнде болады.

Ахыры – *марка джабышдырыу, конвертни кесини маркасы джокъ эсе.* Ол кесича письмону ары-бери элтген джумушланы толтургъан адамланы хакъыды, ачха телегенни орнун туттады. Маркасы болмаса, письмону излеген джеринге киши элтирик тюлдю.

Бусагъатда *курьерская почта* деб аллай къуллукъ да барды. Ол джумушну айырыб тындыргъан къуллукъчу келтириб, письмону неда башха *бандерольну* къолунга бериб кетеди. Телеграмманы бергенча.

Керилиу минут.

Гынтдылы соруу – джууаб эришиу.

Эки сабийни чыгъарыб, бири не суйсе, аны соруб, ол бири да анга джууаб табыб, эришдириу. Кёзю хар джол сайын ауушдурулады.

Дерсни тамамлау.

Юй иш:

Кимге болса да письмо джазаргъа, конвертге салыргъа, адресин, юйде билиб, джазаргъа. Маркасы болгъан конвертни джабышдырмай келир дерсге келтирирге. Дерсден сора, элтиб, почта ящикге атырыу.

67-чи дерс

КЪАЙТАРЫУ ИШЛЕ. СЫНАУ ДИКТАНТ

Дерсде окъуу-кзурулуш амалла: джылны узунуна окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни тамамлау мураты: джылгъа алгъан билимлерин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: сёзлюк эмда КЧР-ни картасы..

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Сёзлюкиш: магъаданла, кюзгю, алтын, кюмюш, джез...

Диктант

Къарачай-Черкес республика

Бизни джерибизден алтын, кюмюш, джез дегенча магъаданла чыгъадыла. Чегетлерибизде доммайла, джугъутурла, айюле, бёрюле да бардыла. Джулдузлагъа къараучу уллу кюзгю да биздеди. Ол Тёбен Архызда кзурулубду.

Европада эм уллу теплица да бизни республикадады. Анда мингле бла адамла ишлейдиле. Ала агурчала, помидорла битдиредиле, гоккала ёсдюредиле.

Мен школда иги окъуб, билим алыб, республикама джарарыкъма.

1. Бу сёзлеге таууш-хариф айырыу этигиз:

1 вариант – ёсдюредиле;

2 вариант – магъаданла.

2. 2-чи айтымда *не?* деген соруугъа джууаб этген сёзлени тюблерин бир сыз бла тартыгъыз.

3. 3-чю айтымда *къаллай?* деген соруугъа джууаб этген сёзню толкъунлу сыз бла тартыгъыз.

4. 7-чи айтымда *не этедиле?* деген соруугъа джууаб этген сёзлени эки сыз бла тартыгъыз.

Юйге берилгенни тинтиу:

Джазгъан письмоларын тинтиу, терс джерлерин тюзетиу.

Дерсни тамамлау: дерсден оюм чыгъарыу; соруулагъа джууаб этиу; ишге багъа салыу.

Юй иш:

68-чи дерс

ХАЛАТЛА БЛА ИШЛЕУ

Дерсде окъуу-кзурулуш амалла: суратчыкълагъа кёре, сёзлюк бла танышыу. Джаныуарланы, къанатлыланы, хансланы атлары; тюблери тартылгъан орфограммаланы ачыкълау, джорукъну къайтарыу, бегитиу, башха юлгюле келтириу; адамлыкъны шартларын сингдириу.

Дерсни тамамлау мураты: халатланы тюзетир ишлени бардырыу.

Дерсде окъуу керекле: муляжла неда башха тюрлю кёрмючле/

Дерсни барыуу

Сабийлени эслерин дерсге буруу:

Саламлашыу, дерсге хазырланыу.

Халатла бла ишлеу.

Тюблери тартылгъан орфограммаланы ачыкъялау, джорукъну къайтарыу, бегитиу, башха юлгюле келтириу.

Диктант

Къарачай-Черкес республика

Бизни джерибизден алтын, кюмюш, джез дегенча магъаданла чыгъадыла. Чегетлерибизде доммайла, джугъутурла, айюле, бёрюледа бардыла. Джулдузлагъа къараучу уллу кюзгю да биздеди. Ол Тёбен Архызда къурулубду.

Европада эм уллу теплица да бизни республикадады. Анда мингле бла адамла ишлейдиле. Ала агурчала, помидорла битдиредиле, гоккала ёсдюредиле.

Мен школда иги окъуб, билим алыб, республикама джарарыкъма.

5. Бу сёзлеге таууш-хариф айырыу этигиз:

1 вариант – ёсдюредиле;

Ёсдюредиле – [ёс-дю-рё-ди-ле] – 5 бёлюм, 3-чю бёлюм – басымлы, 10 хариф, 10 таууш.

2 вариант – магъаданла.

Магъаданла – [ма-гъа-дан-ла] - 4 бёлюм, 4-чю бёлюм – басымлы, 9 хариф, 9 таууш.

2-чи айтымда *неле?* деген соруугъа джууаб этген сёзлени тюблерин бир сыз бла тартыгъыз.

Чегетлерибизде доммайла, джугъутурла, айюле, бёрюле да бардыла.

3-чю айтымда *къаллай?* деген соруугъа джууаб этген сёзню толкъунлу сыз бла тартыгъыз.

Джулдузлагъа къараучу уллу кюзгю да биздеди.

7-чи айтымда *не этедиле?* деген соруугъа джууаб этген сёзлени эки сыз бла тартыгъыз.

Ала агурчала, помидорла битдиредиле, гоккала ёсдюредиле.

Сурат сёзлюк бла ишлеу. (143-144-чю бб.)

Китабда суратла бла кълмай, муляжла неда башха тюрлю кёрмючлени кёргюзюб, сёзлюк ишни хайырлы этерге джарарыкъдыла.

Гынтдылы соруу – джууаб эришиу.

Эки сабийни чыгъарыб, бири не суйсе, аны соруб, ол бири да анга джууаб табыб, эришдириу. Кёзюу хар джол сайын ауушдурулады.

Бу гынтдылы соруу – джууаб эришиу, суйсе джорукъ болсун, суйсе, элбер неда нарт сёз, джылны узунуна билген билимлерин ачыкъларгъа джораланады.

Дерсни тамамлау.

Къошакъ материал

ДИКТАНТЛАНЫ КЪАУУМЛАРЫ

Диктантланы бу тубюнде къаууму джурюйдю:

1. Эсгертиу (предупредительный) диктантла;
2. Айырыу (выборочный) диктантла;
3. Творчестволукъ (творческий) диктантла;
4. Эркин (свободный) диктантла;
5. Эсде тутуб джазыу (самодиктантла);
6. Сынау (проверочный) диктантла.

Эсгертиу диктантлагъа артыкъ эс бёлюрге керекди. Тюз бардырылгъан эсгертиу диктант сохта сёзлени халатсыз джазанына, сёзю къалай айтылгъанына тынгыларгъа, грамматикадан алгъан билимин бегитирге уллу болушады. Класны хазырланнганына, окъула тургъан орфограммалагъа кёре, эсгертиу диктантлагъа берилген затланы тюрлю-тюрлю хайырландырыргъа боллукъду.

Эсгертиу диктант сохталагъа халатсыз джазартгъа бек болушады. Эскертиу диктантны джазартдан алгъа, окъуучу халат иерге боллукъ кыйын сёзлени тинтерге, тюз джазыу джоругъун эслерине салыргъа керекди. Бу тукъум сёзлени тинтиу ишле гитче класла бла уллу класлада башха болургъа керекдиде. **Биринчи-экинчи** класлада устаз сохталагъа кёргозгенлей, айтдыргъанлай турады. Сёзлени бёлюмлеге, тауушлагъа юлешдириб, тюз джазартгъа юретирге керекди. **Ючюнчю, тертюнчю** класлада уа окъуучулары грамматикадан алгъан билимлерине таяныб, сёзлени морфология джаны бла тинтиб, сёзю тамы-

рын, *аффиксин, джалгъауун* эслерине тюрлю бла тюз джазартгъа юретирге керекди.

Эсгертиу диктантла эки тюрлю боладыла:

1. Кёрген бла джазыу.
2. Эшитген бла джазыу.

ЭСГЕРТИУ ДИКТАНТ

Кёргени бла джазылгъан эсгертиу диктантны устаз къангада джазады, сохталагъа джазартгъа кыйын тирик орфограмманы (сёзлени, харифлени) боюлу мел бла тюрлерин тартады неда уллу джазыб сохтала эслерине алырча белгили этеди.

Къангада джазылгъан текстни магъанасын, сёзлени тюз джазыуларынын айырыб аныглатады.

Устаз сохталагъа джазылгъанны юсюн джабарын, хар сёзю къалай джазылыргъа керек болгъанын эслерине алыб кыарарларын айтады.

Къангада джазылгъанны айыргъандан сора, устаз юсюн джазылгъанны джабады. Устазны буйругъу бла, сохтала къангада джазылгъанны эслеринде тутуб, кёзлерине кёргозюб, айтымланы башха-башха джазадыла.

Сохтала бары да джазыб бошасала, устаз джазылгъанны ачады. Сохтала халатларын къангагъа кыараб тюз этедиле. Сохталаны асламысы халат этген сёзлени къангада джазыб, тюз джазыу джоругъун, джазылуун да кёргозюб, эслеринде кыалырча этеди.

Бу тукъум джазыу сохталагъа сёзлени айтымларын эслеринде тутаргъа юретеди, аланы эслерин ёсдюреди. Эсгертиу диктантланы джазартгъа башха-башха айтымла неда уллу болмагъан хапарчыкъла бериледиле.

3-чю, 4-чю класлада уа *эшитгени бла джазылгъан диктантланы* бардырыу хайырлыды.

Бу тукъум диктант, тюз джазартъа юретгенден сора да, сохталагъа сёзлени къалай джазартъа керек болгъанына эслерин бёлдюретдиле. Сёзде хар тауушну джангылмай джазартъа болушады.

Эшитгени бла джазылгъан диктантны бардырыр ючюн, устаз айтымны неда сёзю бир кере окъуйду, эм сохталаны талай кёзюу-кёзюу къайтарадыла да окъулгъанны тюз джазылыууна эслерин иедиле, акъылларына аладыла.

Сёзлени магъаналарын, аланы тюз къалай джазыллыкъларын ангылатадыла. Джазыллыкъланы сохтала къайтарыб азбар этедиле, устазгъа сормагъанлай, эслериндегин рахат джазадыла.

Сынау кёргозгенге кёре, эшитиб неда кёрюб джазылгъан эгертиу диктантланы сохталагъа уллу магъаналары барды.

АЙЫРЫУ ДИКТАНТЛА

Айырыу диктантны сохтала устазны окъугъан айтымларыны бири-бирине келишген эки-юч сёзю эде тутуб джазыу бла неда бир-эки сёзю керекли айтымны толтуруб джазыу джорукъ бла бардырады. Быллай диктантланы джазыу сохталаны ангыларын ёсдюредиле, сёзлени магъаналарын ангыларгъа болушады, магъаналарына кёре, бири-бири бла байларгъа юретедиле. Текстлени къысхартыб джазыу сохталаны ангыларын, эслерин ёсдюрген бла бирча, къолларын, кёзлерин да орфограммаланы джангылмай керекли джеринде тюз джазартъа юретедиле.

ТВОРЧЕСТВО ДИКТАНТЛА

Творчестволукъ диктантланы этиуню методикасы башхаракъ болады. Окъула тургъан затны терен

ангылатыр, эде къалдырыр ючюн, устаз магъаналары окъулгъан дерсле бла келишген, сохтала тюз джазылыуун билрге керекли сёзлени табыб, къауум-къауум береди. Ол сёзледен окъуучула айтымла къурайдыла, айтымланы арада тинтедиле, къангада, тетрадларында джазадыла. Ангылашынмай, джангы билген сёзлерин эслеринде къалдырыр ючюн, словарьларына джазартъа керекдиле. Берилген сёзледен къуралгъан айтымларын сохтала клас-сха эшитдириб айтыргъа керекдиле. Айтымланы сохтала арада тинтерге, къысха-узун этерге, къошаргъа да боллукъдула. Бу диктантны кереклисича тюз бардыргъан устаз тынгылауукъ, аз сёлешиучю окъуучулары ишге тартаргъа, сёлеширге, сагъыш этерге юретедиле. Ючюнчю, тёртюнчю класслада уа творчестволукъ диктантны сёзлерин бериб, сохталаны кеслерине талай неда джангыз сёзден айтымла къуратадыла, джаздырадыла.

Творчестволукъ диктант тюз джазыу бла сёз ёсдюрюню бири-бирине байлайды, сохтаны тилин бай этедиле, тюз джазартъа юретедиле.

ЭРКИН ДИКТАНТЛА

Эркин диктантланы джаздырыр ючюн, устаз, хапарны джарашдырыб, окъуучулары эслерин бёлдюрюб окъуйду. Окъулгъанны магъанасын ангылагъанларын сынар ючюн, соруула бериб, хапарны кеслерини сёзлери бла айтдырады.

Хапарны сохталагъа ангылатыр муратда, устаз хапарны къайтарыб, кесеклеге бёлюб магъанасын кесгин ангыларча окъуйду. Хапарны магъанасын ангылагъандан сора, сохтала кеслерини сёзлери бла джарашдырыб кими узун, кими да къысха, билгенлерине кёре, изложениеле джазадыла. Ишлерин ус-

таз, джыйыб, ала бла бирге айырады. Окъулмагъан грамматика джорукъгъа этилген халат ючюн, ишни багъасы тюшмейди. Аллай сёзлени устаз джазыу иш башланьрдан алгъа къангада тюз джазылыуун кёр-гюзеди.

СЫНАУ ДИКТАНТЛА

Сынау диктантла къуру да джазылыб турмайдыла. Програмадан бир тема окъулса, ол теманы ангыла-гъанларын билир ючюн джазадыла. Сынау дик-тантланы джазгъан заманында окъуучуну китабха, таблицага д. а. к. затлагъа къараргъа эркинлиги джокъду.

Сынау диктантны сохтала джазыб башлардан ал-гъа, устаз джазыллыкъ затны окъуб эшитдиреди, къыйын сёзлерини магъаналарын, джазылыуларын къангада джазыб кёргюзеди, юч-терт соруу бериб, магъанасын айтдырады. Аны ызындан устаз хапар-ны айтымларын башха-башха окъуйду. Сохтала да, джазгъанларына къараб, эсгерген халатларын тюзете-диле. Устаз, классны билимине кёре, быллай дик-тантланы китабда болмагъан хапарладан алыб, хай-ырландырыргъа да боллукъду.

Методиканы, грамматиканы излегенине кёре, сынау диктантны сёз саны хар классда мында кёрюн-ген чакълы бир болургъа керекди.

1-чи классда 20-25 сёз;

2-чи классда 30-35 сёз;

3-чю классда 45-70 сёз;

4-чю классда 70-95 сёз.

Алай болса да, устаз, сохталарыны грамматика-дан билимлерине кёре, берилген затны къысхартыр-гъа, созаргъа да боллукъду.

Анам

Анам, сен *болмасанг*, мен бюгюн къайда боллукъ эдим!.. Сени джылы *къарамынг* мени бюгюн да кёзюм-ден кетмейди. Огъурлу *тюрсюнюнг* джюрюген джо-луму джарытханлай турады...

Ана деген сёзден багъалы болурму дунияда? Хар бир адамны анасыны сёйюмлю тюрсюню дуниягъа джаратылгъан адамланы кёз алларында турады. Аны айтхан сёзлери джюреклеринден кетмейди...

Аны унутмайыкъ джашауубузда!

(*Мамаланы Зухра*)

(48 с.)

Къумурсхала

Къумурсхала бек кючлю джаныуарладыла. Ала джерни ичинде джашайдыла. Джайны узуну табхан азыкъларын уяларына ташыйдыла.

Къумурсхала эки тизгин болуб джюрюйдюле. Уя-ларындан чыкъгъанла – джюксюз, уяларына бара тургъанланы – бирер джюгю. Арпа болсун, чибинле, къуртла болсун – не да кёрлюксе аланы ташыгъан хазналарында.

Джаз кюнледе джортуб-джортуб айланадыла. Ала къыш сууукълада джылы юйлеринден чыкъмай за-ман ашырадыла.

(50 с.)

Гимн

«Гимн» деген сёз уллу хариф бла джазылады. Гимн бла Байракъ – къраллыкъны ачыкълангъан бел-гиледиле. Гимни макъамы бла сёзлери бай джери-

бизни, уллу къралыбызны къууатын, кючюн, джерчилигин билдиредиле.

Гимн согъулгъан заманда джыйылыулада адамла ёрге къобадыла, аскер къуллукъда болгъанла уа чес бередиле. Алай этмеклик – къралгъа уллу сый берген магъананы тутады. Уллу эришиуледе-конкурслада сайланыб, къралгъа гимн алай сайланады. Бизни къралны гимнини сёзлерин С.В.Михалков, макъамын А. В. Александров джазгъандыла.

Гимнни макъамы кёб спортчуланы, белгили адамланы джангы джетишимлеге ёхтемлендиреди.

(71 с.)

Ата джурт

Ата джуртум! Сен башланаса юйюмю босагъасындан Орамдан – мен джашагъан джерден! Ата Джуртха суймеклик башланады анагъа суймекликден. Ана юретгенди мени туугъан джеримде джюрюрге.

Ана бла Ата джуртдан джууукъ джокъду джерни башында.

Аны ючюн айтабыз биз: «Ата джуртум – Ана!» – деб.

(38 с.)

Джуртума къайтдым

Узакъ джерден ашыгъыш, тынгы табмай, тебретдим. Джюрек уруб, учунуб, тауларыма терк джетдим.

«Хош кел, балам, хош кел!» – деб, таула къучакъ кердиле. Бары бирден суйюнюб: «Эсен келдинг!» – дедиле.

Тансыгъымы алалмай, хансын, ташын джаладым. «Джуртум, туугъан джуртум!» – деб, джюрек-синиб джыладым.

Тансыкъладым мен, джылай, туугъан, ёсген элими. Тобукъланыб, ба этдим белляу айтхан джерими.

(51 с.)

(Хасанланы Назир)

Космос

Эм биринчи космосха спутник бла адам чыгъаргъан бизни къыралыбыз болгъанды.

Спутник деген сёзню магъанасы – джерден радиобуйрукъ бла тюрлю-тюрлю ишлени баджаргъан «кемеди». Башындан космосдан аллай радиотинтиуле бла бусагъатда джерни-сууну кёрген бла кълмай, 5–8 километр теренликге дери джер байлыкъланы, магъаданланы кёредиле. Газны, нефтни да бусагъатда аллай спутник тинтиуле бла табадыла. Спутник къайда не болгъанын картха алады, тюрлю-тюрлю бояула бла картада кёргюзеди. Алимле да, картагъа къараб, андан толу хапар айтадыла.

(73 с.)

ХАЙЫРЛАНДЫРЫЛГЪАН ЛИТЕРАТУРА

1. Байрамукоев А. И. Нарт сёзле (Мудрость народов мира и Карачаево-Балкарского народа). – ОАО «Кочубеевская типография», 2013.
2. Алийланы Солтан. Къарачай халкъны эл берген джомакълары. – Черкесск, 1984.
3. Салпагарова К. А. Занимательная грамматика. – Черкесск, 1985
4. Акъбайланы Х. М. Къарачай-малкъар халкъ оюнла. – Пятигорск, 2013.
5. Элкъанланы М. Къ., Кипкеланы З. О. Къарачай тил 1–2 класс (Методика болушлукъ). – Черкесск, 2006.

БАШЛАРЫ

Ал сёз	3
Билимлери бла усталыкълары.....	9
Адабият окъуу бла джазыу, грамматика ишлеге башланган класслада сагъатланы саны	10
Окъуудан 1-4 класслада бир минутха окъуллукъ сёзлени саны	11
Диктантда сёзлени саны	11
Изложениеледе, сочинениеледе айтымланы саны.....	11
Сёзлюк диктантда сёзлени саны	12
Сёзлюк диктантха багъа салыу.....	12
Диктантха багъа салыу.....	12
Джазма ишлеге багъа салыу	12
Грамматикадан билимге багъа салыу.....	13
Тил ёсдюрюуден джууабха багъа салыу.....	14
Бютеу джылгъа юлгюлю маталда берилген	
2-чи классха тематика план	14
1-чи дерс. Биринчи классда окъулгъанны къайтарыу	19
2-чи дерс. Биринчи классда окъулгъанны къайтарыу	24
3-чю дерс. Биринчи классда окъулгъанны къайтарыу.....	28
4-чю дерс. Биринчи классда окъулгъанны къайтарыу. <i>Кёчюрюю</i>	32
5-чи дерс. Тауушла бла харифле.	34
6-чы дерс. Ачыкъ эмда тунакы тауушла.	38
7-чи дерс. Ачыкъ тауушла бла харифле.	43
8-чи дерс. Э, Е харифлени джюрютюлюулер.	46
9-чу дерс. Кёчюрюю. Э эмда Е харифлени джюрютюлюулер.	49

10-чу дерс. Ё харифни джюрютюлюую.....	50
11-чи дерс. Ё харифни джюрютюлюую	53
12-чи дерс. Ю харифни джюрютюлюую. Айырыу диктант.	55
13-чю дерс. Ю харифни джюрютюлюую	58
14-чю дерс. Я харифни джюрютюлюую	60
15-чи дерс. Сёзлюк диктант. Я харифни джюрютюлюую.	62
16-чы дерс. У (къысха) харифи джюрютюлюую	63
17-чи дерс. У (къысха) харифни джюрютюлюую.	66
18-чи дерс. Диктант. У (къысха) харифни джюрютюлюую.....	67
19-чу дерс. Тунакы тауушла бла харифле.	69
20-чы дерс. Зынгырдауукъ эмда сангырау тунакыла	72
21-чи дерс. Зынгырдауукъ эмда сангырау тунакыла	74
22-чы дерс. Кёчюрюу. Къаты (ъ) эмда джумушакъ (ь) белгилени джюрютюлюулери.	76
23-чю дерс. Дж, ГЪ, Къ, Нг тунакыланы джюрютюлюулери.....	78
24-чю дерс. Дж, ГЪ, Къ, Нг тунакыланы джюрютюлюулери. Юретиу изложение (Эсден джазма)	82
25-чи дерс. Тунакыланы сёздеде тюз джазылыулары. Байламлы тил ёсдюрюу ишле.	86
26-чы дерс. Тунакыланы сёздеде тюз джазылыулары. Байламлы тилни ёсдюрюу ишле.	90

27-чи дерс. Тунакыланы сёздеде тюз джазылыулары.	93
28-чи дерс. Бёлюм. Кёчюрюу.	95
29-чу дерс. Къурамларында къысха у бла къысха и болгъан сёзлени кёчюрюу. Эсгертиу диктант.	97
30-чу дерс. Сынау диктант. Басым.	99
31-чи дерс. Халатла бла ишлеу. Къарачай тилни алфавити.	101
32-чи дерс. Сёз. Джазма тил бла сёлештиу тил.	105
33-чю дерс. Ат. Ким? Не? деген соруулагъа джууаб этген сёзле.	109
34-чю дерс. Ат. Ким? Не? деген соруулагъа джууаб этген сёзле. Сёзлюк диктант.	111
35-чи дерс. Къайтарыу. Ат. Ким? Не? деген соруулагъа джууаб этген сёзле.	113
36-чы дерс. Этим. Не этеди? Не этгенди? Деген соруулагъа джууаб берген сёзле.....	115
37-чи дерс. Этим. Не этеди? Не этгенди? деген соруулагъа джууаб берген сёзле.....	117
38-чи дерс. Эсде тутуб джазылгъан диктант. Къайтарыу ишле. Не этеди? Не этгенди? Деген соруулагъа джууаб берген сёзле	119
39-чу дерс. Сыфат. Къаллай? деген соруугъа джууаб этген сёзле.	121
40-чы дерс. Сыфат. Къаллай? деген соруугъа джууаб этген сёзле. Сёзлюк диктант (элберлени билячарындан)	123
41-чи дерс. Эсде тутуб джазылгъан диктант. Къалай? Деген соруулагъа джууаб этген сёзле.	127

42-чи дерс.	Къачан? деген соруулагъа джууаб этген сёзле.	129
43-чю дерс.	Къайда? деген соруулагъа джууаб этген сёзле. Кёрюб джазгъан эгертиу диктант.....	132
44-чю дерс.	Ненча?Ненчанчы? деген соруулагъа джууаб берген сёзле	135
45-чи дерс.	Къайтарыу ишле. Юретиу изложение.	137
46-чы дерс.	Уллу харифлени джюрютюлюую.	140
47-чи дерс.	Уллу харифлени джюрютюлюую.	142
48-чи дерс.	Къайтарыу ишле. Уллу харифлени джюрютюлюую. Диктант.	144
49-чу дерс.	Халатланы тюзетиу. Айтым.	146
50-чи дерс.	Хапарлаучу дерс.	148
51-чи дерс.	Соруучу айтым.	150
52-чи дерс.	Дерс. Кёлтюртюучю айтым.	153
53-чю дерс.	Сынау кёчюрюу иш.	155
54-чю дерс.	Тил ёсдюрюу. Берилген соруулагъа таяна, хапар къуратдырыу. Джаздырыу ишле.	156
55-чи –		
56-чы дерсле.	Къысха хапар айтыргъа юретиу.....	159
57-чи иш.	Кёзден къараб, эде тутуб джаздырыу иш.....	161
58-чи дерс.	Джетишмеген харифлени эмда сёзлени келишдириб джаздырыу.....	164
59-чу дерс.	Берилген планнга кёре эден джазма (изложение) джаздырыу	167
60-чы дерс.	Текстге берилген соруулагъа джууаб джаздырыу.	168
61-чи дерс.	Тил ёсдюрюу ишле.	170

62-чи дерс.	Тил ёсдюрюу ишле. Диктант.	172
63-чю дерс.	Тил ёсдюрюу. Къайтарыу ишле.	173
64-чю дерс.	Тил ёсдюрюу. Уллу эмда гитче харифлени къайтарыу	176
65-чи дерс.	Байламлы тилни байындырыу. Сураглау сынау иш.	179
66-чы дерс.	Байламлы тилни ёсдюрюу. Эде тутуб джазгъан сынау иш.	182
67-чи дерс.	Къайтарыу ишле. Сынау диктант.	184
68-чи дерс.	Халатла бла ишлеу.	185
Къошакъ материал.	188
Диктантланы тюрлюлери.	188
Джазма ишлеге текстле.	193

Алиева Т. К., Чотчаева Р. У.

**МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ
К УЧЕБНИКУ «КАРАЧАЕВСКИЙ ЯЗЫК»,**

2 класс

На карачаевском языке

Издание первое

**Редактор Мамаева Ф. Т.
Корректор Байрамукова Р. А.
Технический редактор Балаева Т. А.**

Подписано в печать 19.12.2016. Бумага офсетная.
Формат бумаги 60x90^{1/16}. Способ печати офсетный. Усл.печ.л. 12,75.
Уч.изд.л. 10,98. Гарнитура шрифта «SchoolBook», кегль 12. Заказ 0176. Тираж 250.

Государственный заказчик РГБУ ДПО «Карачаево-Черкесский Республиканский институт
повышения квалификации работников образования».
369000, г. Черкесск, ул. Фабричная, 139.

ООО «Полиграф-ЮГ». 385000, г. Майкоп, ул. Пионерская, 268.
Телефон для справок: 8(8772) 52-23-92.
E-mail: guripp2@yandex.ru.